

षड्विंशः सर्गः

मुनेर्वचनमक्लीबं श्रुत्वा नरवरात्मजः ॥
 राघवः प्राञ्जलिभृत्वा प्रत्युवाच दृढव्रतः ॥ १ ॥
 पितुर्वचननिर्देशात्पितुर्वचनगौरवात् ।
 वचनं कौशिकस्येति कर्तव्यमविशङ्कया ॥ २ ॥
 अनुशिष्टोऽन्तप्रयोध्यायां गुरुमध्ये महात्मना ।
 पित्रा दशरथेनाहं नावज्ञेयं हि तद्वचः ॥ ३ ॥
 सोऽहं पितुर्वचः श्रुत्वा शासनाद् ब्रह्मवादिनः ।
 करिष्यामि न सन्देहस्ताटकावधमुत्तमम् ॥ ४ ॥

मुनेरिति अक्लीबं दृढम् ॥ १ ॥ पितुरिति कौशिकस्य वचनं अवि-
 शङ्कया कर्तव्यं त्वयेत्येवं रूपाक्षिर्देशात् नयोगात् पितुर्वचनगौरवात्
 परमाप्तवाक्यत्वेन अति प्रमाणत्वात् तद्वचनं अवश्यं कर्तव्यत्वेन निश्चि-
 तमिति शेषः ॥ २ ॥

कदैवं नयोगः कृत इत्यत्राह अग्निति गुरवो वसिष्ठवामदेवादि-
 १३३ नानाशान्देवैस्त एव तद्वचो विश्वामित्रवच इत्यनुशिष्ट इत्यन्वयः ॥ ३ ॥
 सोऽहमिति ब्रह्मवादिनस्तस्या पापक्षयेन तत्सङ्कल्पादन्यस्यापि
 १३४ अपमपापं पुण्यं चेत्यह उक्तमिति उत्कटधर्ममित्यर्थः ॥ ४ ॥

गोब्राह्मणहितार्थाय देशस्य च हिताय च ।

तव चैवाप्रमेयस्य वचनं कर्तुं मुद्यतः ॥ ५ ॥

एवमुक्त्वा धनुर्मध्ये बद्धा मुष्टिमरिन्दमः ।

ज्याघोषमकरोत्तीव्रं दिशः शब्देन नादयन् ॥ ६ ॥

तेन शब्देन विव्रस्तास्ताटका वनवासिनः ।

ताटका च सुसंक्रुद्धा तेन शब्देन मोहिता ॥ ७ ॥

तं शब्दमभिनिधाय राक्षसी क्रोधमुच्छ्रिता ।

श्रुत्वा चाभ्यद्रवत् क्रुद्धा यत्र शब्दो विनिःसृतः ॥ ८ ॥

तां दृष्ट्वा राघवः क्रुद्धां विव्रतां विव्रताननाम् ।

प्रमाणेनातिवृद्धां च लक्षणं सोऽभ्यभाषत ॥ ९ ॥

पश्य लक्षण ! यच्चिण्या भैरवं दारुणं वपुः ।

भिद्येरन् दर्शनादस्या भीरुणां हृदयानि च ॥ १० ॥

एतां पश्य दुराधर्षा मायावलसमन्विताम् ।

विनिवृत्तां करोम्यद्य हृतकर्णाग्रनामिकाम् ॥ ११ ॥

पुण्यत्वमेवोपपादयति गोब्राह्मणेति अप्रमेयस्य तव च हिताय च यस्य
हितं स्वाज्ञापरिपालने न सन्तोषरूपं इदमावर्तते तव वचनं कर्तुमुद्यतो
विचिकित्सारहितोऽहंताटका वधं करिष्यामीति पूर्वशान्वयः ॥ ५ ॥

तीव्रं परुषश्रवणम् ॥ ६ ॥ विव्रताः भीताः मोहिता व्याकुल-
चित्ता जाता ॥ ७ ॥

तं शब्दं श्रुत्वा च क्रुद्धा स शब्दो यत्र यतो विनिःसृतस्तमभि-
निधाय शब्दनिःसरणावधि देशं लक्ष्यीकृत्य अभ्यद्रवदिति योजना ॥ ८ ॥

प्रमाणेन शरीरप्रमाणेन ॥ ९ ॥ भैरवं भयङ्करं दारुणं वोर-
णस्य वपुषः शोच्यर्थः अभीरुणामपीत्यर्थः ॥ १० ॥

एतामिति विनिवृत्तां अकृतं सन्मुखगमनात् परावृत्तां यथाविता-
मिति वावत् ॥ ११ ॥

नह्ये नाम तस्य हे हन्तुं स्त्रीस्वभावेन रक्षिताम् ।
 वीर्यं चास्या गतिं चैव हन्यामिति हि मे मतिः ॥ १२ ॥
 एवं ब्रुवाणे रामे तु ताटका क्रोधमूर्च्छिता ।
 उद्यम्य बाहुं गजन्ती राममेवाभ्यधावत ॥ १३ ॥
 विश्वामित्रस्तु ब्रह्मर्षिर्हुङ्कारेणाभि भत्स्यंताम् ।
 स्वस्ति राघवयोरस्य जयं चैवाभ्यभाषत ॥ १४ ॥
 उदुन्वाना रजो घोरं ताटका राघवा वृधौ ।
 रजो मेघेन महता मुहूर्तं सा व्यमोहयत् ॥ १५ ॥
 ततो मायां समास्थाय शिलावर्षेण राघवी ।
 अवाकिरत् सुमहता ततश्च क्रोध राघवः ॥ १६ ॥
 शिलावर्षं महत्तस्याः शरवर्षेण राघवः ।
 प्रतिवार्योपधावन्त्याः करौ चिच्छेद पतिभिः ॥ १७ ॥
 ततश्चिन्नभुजां श्रान्तामभ्याग्रे परि गर्जतीम् ।
 मौमित्रिरकरोत्क्रोधाद्भृतकर्णाग्रनामिकाम् ॥ १८ ॥

कर्णादिहरणमात्रे हेतुमाह नह्येति वीर्यं परपरामर्शशक्तिं गतिं
 आकाशादिगतिं पाणिपादच्छेदेनेति शेषः तावदेव देशहितस्य गुरुवचना-
 दृष्टानस्य च सिद्ध्या गुरुरविगर्हितः स्त्रीधोऽनुचित इति भावः ॥ १२ ॥

राममेव विश्वामित्रस्य दुर्धर्षत्वेन तं विस्मृत्य मातुषुब्ध्या राम-
 मेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥

तां रामसम्युत्तमभिधावती जयञ्च जयविषयकाशिषञ्च ॥ १४ ॥

घोरं रजः उदुन्वानेत्यन्वयः रजो मेघेन रजोऽन्वकारेण ॥ १५ ॥

मायां समास्थाय अन्तर्धानं गत्वेति यावत् शुक्रोऽपि स्त्रीत्वप्रयुक्त
 दाक्षिण्यं विस्मृत्येति शेषः ॥ १६ ॥

पतिभिरिति एकैकस्य बल्लधा खण्डनाभिप्रायेण ॥ १७ ॥

हृते कर्णाद्ये नासिका च यस्यास्ताम् ॥ १८ ॥

कामरूपधरा सा तु कृत्वा रूपाण्यनेकशः ।
 अन्तर्धानं गता यक्षी मोहयन्ती स्वमायया ॥ १९ ॥
 अश्मवर्षं विमुञ्चन्ती भैरवं विचचार सा ।
 ततस्तावश्मवर्षेण कीर्यमाणी समन्ततः ॥ २० ॥
 दृष्ट्वा गाधिसुतः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ।
 अलं ते घृणया राम ! पापैषा दुष्टचारिणी ॥ २१ ॥
 यज्ञविघ्नकरी यक्षी पुरा वर्धेत मायया ।
 वध्यतां तावदेवैषा पुरा सन्ध्या प्रवर्तते ॥ २२ ॥
 रक्षांसि सन्ध्याकाले तु दुर्धर्षाणि भवन्ति हि ।
 इत्युक्तः स तु तां यक्षीमश्म दृष्ट्वाभिवर्षिणीम् ॥ २३ ॥
 दर्शयन् शब्दवेधित्वं तां करोध ससायकैः ।
 सा रुद्धा बाणजालेन माया बलसमन्विता ॥ २४ ॥
 अभिदुद्राव काकुत्स्थं लक्ष्मणं च विनिदुषो ।
 तामापतन्तीं वेगेन विक्रान्तामशनीमिव ॥ २५ ॥

अनेकशःरूपाणि कृत्वा अन्तर्धानं गता सती स्वमायया राघुं
 मोहयन्ती ॥ १९ ॥

भैरवं अश्मवर्षमित्यन्वयः ॥ २० ॥

घृणया अलं स्त्री इति घृणा मास्त्वित्यर्थः दुष्टचारिणी मायाशक्त्या
 अन्तर्धानेन पापपादादिदृष्टिकर्त्री अतो घृणा अतुच्छिता ॥ २१ ॥

दृष्ट्वा नोचितेत्यत्र हेत्वन्तरमाह । यज्ञविघ्नकरीति मायया पुरा या
 वर्धेत तावत्तत्कालात्पुरैव पूर्वमेव एषा वध्यतां सायंसन्ध्यापुरा प्रव-
 र्तते प्रवर्त्तयिष्यत इत्यर्थः ॥ २२ ॥

किलाल इत्याह रक्षांसि अश्मदृष्ट्येति करणे तृतीया ॥ २३ ॥

शब्दमात्रेण लक्ष्यं सन्ध्याङ्घ्रित्य वेधकर्तृत्वसामर्थ्यं दर्शयन्नित्यर्थः ॥ २४ ॥

अभिदुद्रावेति अन्तर्धानं हित्वेति शेषः ॥ २५ ॥

शरेणोरसि विव्याध पपात च ममार च ।
 तां हतां भीमसङ्काशां दृष्ट्वा सुरपतिस्तदा ॥ २६ ॥
 साधु साध्विति काकुत्स्थं सुराद्याप्यभि पूजयन् ।
 उवाच परमप्रीतः सहस्राक्षः पुरन्दरः ॥ २७ ॥
 सुराश्च सर्वे संदृष्ट्वा विश्वामित्रमथानुवन् ।
 मुने कौशिक ! भद्रन्ते सेन्द्राः सर्वे मरुद्गणाः ॥ २८ ॥
 तोषिताः कर्मणाऽनेन स्नेहं दर्शय राघवे ।
 प्रजापतेः कृशाश्वस्य पुत्रान् सत्यपराक्रमान् ॥ २९ ॥
 तपोवलभृतो ब्रह्मन् ! राघवाय निवेदय ।
 पात्रभूतश्च ते ब्रह्मंस्तवानुगमने रतः ॥ ३० ॥
 कर्तव्यं सुमहत्कर्म सुराणां राजसूनुना ।
 एवमुक्त्वा सुराः सर्वे जग्मुर्दृष्ट्वा विहायसम् ॥ ३१ ॥
 विश्वामित्रं पूजयन्तस्ततः सन्ध्यां प्रवर्तते ।
 ततो मुनिवरः प्रीतस्त्राटकावध तोषितः ॥ ३२ ॥

भीमसङ्काशां भीमरूपां ॥ २६ ॥

अभिपूजयन् कण्ठभावेन वार्धः सहस्राक्षः विश्वामित्रसुवाचेत्यन्वयः ॥ २७ ॥

विश्वामित्रस्तदाह मुने इति ॥ २८ ॥

तोषितापयमिति शेषः । अनेन कर्मणा त्वत्प्रवर्तितं ताडका-
 वधरूपेण स्नेहं दर्शय मदीयोऽयमाप्तः शिष्य इति स्नेहमूलं व्यापारं
 प्रवर्तय तमेव व्यापारमाह प्रजापतेरिति ॥ २९ ॥

तपसा ज्ञानेन बलेन च श्रुतः पूर्णः ते तव दानस्य पात्रभूतश्च
 राघवः श्रुतस्तस्मै कृशाश्व पुत्रादिभेदय तथा ब्रह्मानन्देवाङ्गाणां कार्य-
 क्षमत्वमिति भावः अनुगमने शुश्रूषणे दृढनिश्चयः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

मूर्ध्नि राममुपाग्राय इदं वचनमब्रवीत् ।

इहाद्य रजनीं राम ! वसाम शुभदर्शन ! ॥ ११ ॥

श्वः प्रभाते गमिष्यामस्तदाश्रमपदं मम ।

विश्रामितवचः श्रुत्वा हृष्टो दशरथात्मजः ॥ १४ ॥

उवास रजनीं तत्र ताटकाया वने सुखम् ।

मुक्तशपं वनं तच्च तस्मिन्नेव तदाहनि ।

रमण्यं विवभ्राज यथा चैत्ररथं वनम् ॥ १५ ॥

निहत्य तां यक्षसुतां स रामः प्रशस्यमानः सुरसिद्धसङ्घैः ।

उवास तस्मिन् मुनिना सहैव प्रभातवेलां प्रति बोध्यमानः ॥ १६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बाल-

काण्डे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

सप्तविंशः सर्गः ।

अथ तां रजनीमुप्य विश्रामितो महाययाः ।

प्रहस्य राघवं वाक्यमुवाच मधुरस्वरम् ॥ १ ॥

पूजयन्तस्तुवन्तो जम्बुरित्यन्वयः प्रवर्तते इत्यस्य स्मृति शेषः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४

मुक्तशपं अपगतोपद्रवं यद्वा लब्धयापया ताटकाया मुक्तम् ॥ १५ ॥

प्रभातवेलां प्रति बोध्यमान इति विश्रामितेष्वेत्यादि जजागारेति शेषः ॥ १६ ॥

इति श्रीराधाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदि-

काव्ये बालकाण्डे षड्विंशः सर्गः ॥ १६ ॥

अथेति उच्येति आर्यं प्रहस्य विजयशालि राम दर्शनजबन्तो-
भजो हासः ॥ १ ॥

परितुष्टोऽस्मि भद्रन्ते राजपुत्र महायशः ।

प्रीत्या परमया युक्तो ददाम्यस्त्राणि सर्वशः ॥ १ ॥

देवासुरगणान् वापि सगन्धर्वारगान् भुवि ।

यैरमितान् प्रसङ्गाजौ वशीकृत्य जयिष्यसि ॥ २ ॥

तानि दिव्यानि भद्रन्ते ददाम्यस्त्राणि सर्वशः ।

दण्डचक्रं महद्दिव्यं तव दास्यामि राघव ! ॥ ३ ॥

धर्मचक्रं ततो वीर ! कालचक्रं तथैव च ।

विष्णुचक्रं तथात्युग्रमैन्द्रं चक्रं तथैव च ॥ ५ ॥

वज्रमस्तं नरश्रेष्ठ शैवं शूलवतं तथा ।

अस्तं ब्रह्मशिरश्चैव ऐषोकमपि राघव ! ॥ ६ ॥

ददामि ते महाबाहो ! ब्राह्ममस्त्रमनुत्तमम् ।

गदे द्वे चैव काकुत्स्थ ! मोदकी शिखरी शुभे ॥ ७ ॥

प्रदीप्तो नरशार्दूल ! प्रयच्छामि नृपात्मज ! ।

धर्मपाशमहं राम ! कालपाशं तथैव च ॥ ८ ॥

वाक्पुं पाशमस्त्रं च ददाम्यहं मनुत्तमम् ।

अशनी द्वे प्रयच्छामि शुष्कार्द्रै रघुनन्दन ! ॥ ९ ॥

सर्वशः सर्वाणि ॥ १ ॥ देवासुरगणान् वापि वा गन्धर्वादिं गन्धर्व-
वीरगसहितं देवासुरगणरूपशत्रून्पि प्रसङ्गा बलेन जयिष्यसि जेष्यसि
यदि बधे दद्या तदा वशीकृत्य सम्मोहनास्त्रादिना जेष्यसि अन्येवान्त
का मयनेति भावः ॥ १ ॥

दण्डचक्रादयोऽस्त्रभेदाः ॥ ३ ॥ ५ ॥ शूलवतं शूलवतनामकं
काचित्तु शूलवरमिति पाठः ब्रह्मगिरोऽस्त्रं ब्रह्मास्त्रादन्यत् ॥ ६ ॥

गदे द्वे मोदकी शिखरी संज्ञे द्वे गदे गदा संज्ञकेऽस्त्रे ॥ ७ ॥ ८ ॥

अस्त्रञ्च वाक्पाशं चेत्यर्थः शुष्कार्द्रसंज्ञके द्वे अशनी अशनी
संज्ञके अस्त्रे ॥ ९ ॥

ददामि चास्त्रं पैनाकमस्त्रं नारायणं तथा ।
 आग्नेयमस्त्रं दयितं शिखरं नाम नामतः ॥ १० ॥
 वायव्यं प्रथमं नाम ददामि तव चानघ ! ।
 अस्त्रं ह्यश्विरो नाम क्रौञ्चमस्त्रं तथैव च ॥ ११ ॥
 शक्तिद्वयं च काकुत्स्थ ! ददामि तव राघव ! ।
 कङ्कालं मुसलं घोरं कापालमथ किङ्किणीम् ॥ १२ ॥
 वधार्थं रक्षसां यानि ददाम्येतानि सर्वशः ।
 वैद्याधरं महास्त्रं च नन्दनं नामनामतः ॥ १३ ॥
 अमिरत्नं महाबाहो ! ददामि नृवरात्मज ! ।
 शाश्वर्वमस्त्रं दयितं मोहनं नामनामतः ॥ १४ ॥
 प्रस्थापनं प्रशमनं दद्मि सौम्यं च राघव ! ।
 वषणं शोषणं चैव सन्तापनविलापने ॥ १५ ॥
 मादनञ्चैव दुर्धर्षं कन्दर्पदयितं तथा ।
 शाश्वर्वमस्त्रं दयितं मानवं नामनामतः ॥ १६ ॥

पिनाकिन इदं पैनाकं दयितं आग्नेरिति शेषः शिखरं नाम
 शिखरमिति प्रसिद्धम् ॥ १० ॥

प्रथमं सुख्यम् ॥ ११ ॥ कङ्कालादीन् शूरधार्यास्त्राणि ॥ १२ ॥

बानि रक्षसां वधार्थं समर्थानि एतानि ददामीत्यन्वयः वैद्याधरं
 विद्याधरसम्बन्धि नन्दनं नाम अमिरत्नमित्यन्वयः यतोऽस्त्रादसीनां
 प्रादुर्भाव इति भावः ॥ १३ ॥ १४ ॥

दक्षीत्यार्थं प्रशमनं रिपूणां क्रोधशानकमस्त्रं विहापनं परिदेवन-
 कारकम् ॥ १५ ॥

मादनं शत्रूणां मदजनकं दुर्धर्षमित्याद्यास्तु विशेषणम् ॥ १६ ॥

पैशाचमस्त्रं दयितं मोहनं नामनामतः ।

प्रतीच्छ नरशार्दूल ! राजपुत्र ! महायशः ॥ १७ ॥

तामसं नरशार्दूल ! मौमनं च महाबलम् ।

संवर्तं चैव दुर्धर्षं मौसलं च नृपात्मज ! ॥ १८ ॥

सत्यमस्त्रं महाबाहो ! तथा मयामयं परम् ।

सौरं तेजःप्रभं नाम पर तेजोपकर्षणम् ॥ १९ ॥

सोमास्त्रं शिशिरं नाम त्वाद्भमस्त्रं सुदारुणम् ।

दारुणञ्च भगव्यापि शीतेषुमथ मानदम् ॥ २० ॥

एतान् राम ! महाबाहो ! कामरूपान् महाबलान्

गृहाण परमोदारान् क्षिप्रमेव नृपात्मज । ॥ २१ ॥

स्थितस्तु प्राङ्मुखो भूत्वा शर्चिर्मुनिवग्स्तदा ।

ददौ रामाय सुप्रीतो मन्त्रग्राममनुत्तमम् ॥ २२ ॥

सर्वसंग्रहणं येषां दैवतैरपि दुर्लभम् ।

तान्यस्ताणि तदा विप्रो राघवाय न्यवेदयत् ॥ २३ ॥

प्रतीच्छ गृहाण ॥ १७ ॥ मौसलं आसुरमसनादन्तत् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

मन्त्रग्रामं अस्त्राणां मन्त्रमूर्तित्वात् ननु बलातिबला दानप्रसङ्गेऽपि-
मन्त्रग्रामं गृहाणेत्युक्तमिति पुनरत्र दानं विफलमिति चेन्न गृहाणे-
त्येव तत्त्वोक्तत्वात् न तु दटाविति तेन तत्त्वोक्तोपयोगि बलातिबलयो-
रेव तत्र दानं इतरेषां त्वत्वेति विवेक इति कतकलतः वस्तुतो बलाति-
बले मन्त्रसंप्रदायके इति तद्रूपं मन्त्रग्राममिति तत्त्वार्थ इति न दोष
इति परे ॥ २२ ॥

सर्वेति येषां उक्त दिव्यास्ताणां सर्वसंग्रहणं पर्यधारणं कर्तुं दैव-
तैरपि दुर्लभं ईश्वरं देवा अपि यत्किञ्चिदस्त्वमेव जानन्तीति भावः ।
तानि सर्वाण्यस्त्राणि राघवाय रामाय विश्वाभितो न्यवेदयत् दत्तवान्

उपतस्तु मनेस्तस्य विश्वामित्रस्य धीमतः ।

उपतस्थ, महाहर्षिणा सर्वाण्यस्त्राणि राघवम् ॥ २४ ॥

ऊचुश्च मुदिता रामं सर्वे प्राञ्जलयस्तदा ।

इमे च परमोदार किङ्करास्तव राघव ! ॥ २५ ॥

यद्यदिच्छसि भद्रन्ते तत्सर्वं करवाम वै ।

ततो रामः प्रमन्नात्मा तैरित्युक्ती महाबलैः ॥ २६ ॥

प्रतिगृह्य च काकुत्स्थः समालभ्य च पाणिना ।

मानसा मे भविष्यध्वमिति तान्यभ्य चोदयत् ॥ २७ ॥

ततः प्रीतमना रामो विश्वामित्रं महामुनिम् ।

अभिवाद्य महातेजा गमनायोपचक्रमे ॥ २८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बाल-

काण्डे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

राघवाय रामाय लक्ष्मणाय चेत्यपि बोध्यं युगपदेवोभयोरुपदेश इति
बोध्यम् ॥ २२ ॥

उपतः रामाय दातुं तेषां वीर्यवला सम्पादनाय तान्यस्त्राणि
उपत इत्यर्थः उपतस्तुः गृहीतभामण्डनवपूषि उपतस्तुः उपस्थि-
तानि विश्वामित्र नियोगेन रामं च उपतस्तुः ॥ २४ ॥

सर्वेऽस्तदेयाः मुदिताः स्वाभिदैवत रामसम्बन्धेन तृप्ताः किङ्करा
अङ्गीकृत दासत्वाः ॥ २५ ॥ २६ ॥

समालभ्य उपस्पृश्य मानसाः सदा मनः स्थिताः यद्यपि भगवतो
रामस्य सर्वं विदितमेव तथापि विद्या गुरुपदेशे गृहीतैः फलदानान्य-
येति लोकान् बोधयितुं विश्वामित्रोपदेश प्रहणमिति बोध्यम् ॥ २७ ॥ २८ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वल्मीकीये

आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशः सर्गः

प्रतिगृह्य'ततोऽस्त्राणि प्रहृष्टवदनः शुचिः ।

गच्छन्नेव च काकुत्स्थो विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ १ ॥

गृहीतास्त्रोऽस्त्रि भगवन् ! दुराधर्षः सुरैरपि ।

अस्त्राणां त्वहमिच्छामि संहारान् मुनिपुङ्गव ! ॥ २ ॥

एवं ब्रुवति काकुत्स्थे विश्वामित्रो महातपाः ।

संहारान् व्याजहाराथ धृतिमान् सुव्रतः शुचिः ॥ ३ ॥

सत्यवन्तं सत्यकीर्त्तिं धृष्टं रभसमेव च ।

प्रतिहारतरं नाम पराङ्मुखमवाङ्मुखम् ॥ ४ ॥

सल्ल्यालल्याविमौ चैव दृढनाभसुनाभकौ ।

दशाक्ष शतवक्त्रौ च दशशीर्षशतोदरौ ॥ ५ ॥

पद्मनाभमहानाभौ दुन्दुनाभस्वनाभकौ ।

ज्योतिषं शकुनञ्चैव नेरास्य विमलावुभौ ॥ ६ ॥

यौगन्धर्वविनिर्द्रोच देत्यप्रमथनौ तथा ।

शुचि बाहुर्महाबाहुनिष्कलिविरुचस्तथा ।

सार्चिर्माली धृतिमाली वृत्तिमान् रुचिरस्तथा ॥ ७ ॥

पित्रः सौमनसश्चैव विभूतमकरावुभौ ।

करवीरं रतिञ्चैव धनधान्यौ च राघव ! ॥ ८ ॥

गच्छन् गमिष्यन् ॥ १ ॥ संहारान् ज्ञातुमिति शेषः उपसंहारा-
रिज्ञाने पुनः प्रयोगानर्हं तथा अप्राप्तप्रायत्वात्तज्ज्ञानेष्वा संहारो
नाम प्रयुक्तस्त्रास्त्रस्य मन्त्रविशेषेण पुनः स्त्रास्त्रानि स्थापनम् ॥ १ ॥

एवमिति उक्तास्त्राणां संहारमार्गमुपदिश्य अथ अनन्तरं तत्-
प्रत्ययान्तुष्टः परमश्रेष्ठः अन्यान्यथस्त्राण्युपदिशति च ॥ २ ॥

तदाह सत्यवन्तमित्यादि ददामीति सर्वत्र शेषः ॥ ३ ॥ ५ ॥ ६ ॥

सार्चिं आख्यादयो न्येतांश्च ददामीत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

कामरूपं कामरुचिं मोहमावरणं तथा ।
 जृम्भकं सपनाथं च पन्थानवरुणौ तथा ॥ ८ ॥
 कथाश्रवतनयान् राम ! भास्वरान् कामरूपिणः ।
 प्रतीच्छ मम भद्रन्ते पात्रभूतोऽसि राघव ! ॥ १० ॥
 बाढमित्येव काकुत्स्थः प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
 दिव्यभास्वरदेहाश्च मूर्तिमन्तः सुखप्रदाः ॥ ११ ॥
 केचिदङ्गारसदृशाः केचिद्भूमीपमास्तथा ।
 चन्द्रार्कसदृशाः केचिद्वज्राञ्जलि पुटास्तथा ॥ १२ ॥
 रामं प्राञ्जलयो भूत्वाऽब्रुवन् मधुरभाषिणः ।
 इमेऽस्य नरशार्दूल ! शधि किङ्करवाम ते ॥ १३ ॥
 गम्यतामिति तानाह यथेष्टं रघुनन्दनः ।
 मानसाः कार्यकालेषु साहाय्यं मे करिष्यथ ॥ १४ ॥
 अथ ते राम मामन्वयं कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
 एवमस्त्विति काकुत्स्थमुक्त्वा जग्मु र्यथागतम् ॥ १५ ॥

भास्वरांस्तेजोमयान् प्रतीच्छ गृह्णाथ पात्रभूतः अस्त्रदानस्येति
 शेषः मम मत्तः ॥ १० ॥

बाढमित्यङ्गीकारे प्रहृष्टेनान्तरात्मना प्रत्ययहीदिति शेषः मूर्ति-
 मन्तः स्व स्व देवतारूपेण ॥ ११ ॥

प्रह्लाञ्जलिपुटाः प्रह्लाः नन्वाः ते च ते अञ्जलेः पुटं संक्षेपो येषां
 तादृशाः ॥ १२ ॥

इमेऽस्य सन्निहिता वयमिति शेषः शधि आज्ञापय ॥ १३ ॥

गम्यतां इदानीमिति शेषः कार्यकालेषु मानसाः मनसि सन्निहिता
 भूत्वा साहाय्यं करिष्यथ ॥ १४ ॥

प्रदक्षिणं सकलसदेवताऽधि देवतरूपत्वाद्गामस्य प्रदक्षिणकरणम् ॥ १५ ॥

स. च तान् राघवी ज्ञात्वा विश्वामित्रं महासुनिम् ।
 गच्छन्नेवाथ मधुरं श्लक्ष्णं वचनमब्रवीत् ॥ १६ ॥
 किमेतन् मेघसङ्काशं पर्वतस्या विदूरतः ।
 वृक्षखण्डमितो भाति परं कौतूहलं हि मे ॥ १७ ॥
 दर्शनीयं सृगाकीर्णं मनोहरमतीव च ।
 नानाप्रकारैः शकुर्नैर्बलुगुभापैरलंकृतम् ॥ १८ ॥
 निःसृताः स्म मुनिश्रेष्ठ ! कान्ताराद्रोमहर्षणात् ।
 अनया त्ववगच्छामि देशस्य सुखवत्तया ॥ १९ ॥
 सर्वं मे शंस भगवन् ! कस्याश्रमपदन्विदम् ।
 संप्राप्ता यत् ते पापा ब्रह्मघ्ना दुष्टचारिणः ॥ २० ॥
 तव यज्ञस्य विघ्नाय दुरात्मानो महामुने ।
 भगवंस्तस्य को देशः सा यत्र तव याज्ञिको ॥ २१ ॥

एतदुत्तरं ततस्तु रामः काकुत्स्थः शासनाद् ब्रह्मवादिनः लक्ष्मणात्
 च तान् सर्वान् सचास्त्रान् रघुनन्दनः संहारान् सुसंहृतः श्रीमा-
 न् कश्चिन्त्यादयदियधिकं दृश्यते तत्प्रच्छन् ब्रह्मातिबलयोरिवास्त्राणामपि-
 युगपदुभयोर्विश्वामित्रेणैवोपदेशं दानसम्भवात् स तान् उपदृष्टान् अस्त्रान्
 रात्रौ रामः ज्ञात्वा मन्त्रतो मूर्तितः प्रयोगतश्चेति शेषः ॥ १६ ॥

मेघसङ्काशं काण्डप्राप्तं नैविद्याच्च वृक्षखण्डं वृक्षसमूहं किं वन-
 सन्निभं उत आश्रमसम्बन्धीति प्रश्नः ॥ १७ ॥ बलुगुभापैः मधुरभापैः ॥ १८ ॥

रोमहर्षणात् ताटकया निर्जनीकरणात् तस्य भयानकत्वेन रोमहर्षे-
 षत्वं अनया देशस्य सुखवत्तया इदमाश्रमपदं त्ववगच्छामि ॥ १९ ॥

आश्रमपदं निर्णीय तत् कस्येति शंसति पृच्छति सर्वमिति सर्वं च
 शंस सर्वशब्दविवक्षितं जिज्ञासालरं स्वयमेवाह संप्राप्ता इति ते ब्रह्म-
 ज्ञातव यज्ञस्य विघ्नाय यत् संप्राप्ताः स देशः कः ॥ २० ॥

रक्षितव्या क्रिया ब्रह्मन् ! मया वध्याश्च राक्षसाः ।

एतत्सर्वं मुनिश्रेष्ठ ! श्रोतुमिच्छाम्यहं प्रभो ! ॥ २२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बाल-
काण्डे अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

एकोनविंशः सर्गः । २९ ।

अथ तस्या प्रमेयस्य वचनं परिपृच्छतः ।

विश्वामित्रो महातेजा व्याख्यातुमुपचक्रमे ॥ १ ॥

इह राम ! महाबाहो ! विष्णुर्देव नमस्कृतः ।

वर्षाणि सुबह्वनीह तथा युगशतानि च ॥ २ ॥

तपश्चरणयोगार्थमुवास सुमहातपाः ।

एष पूर्वाश्रमो राम ! वामनस्य महात्मनः ॥ ३ ॥

यत्र च तत्र याज्ञिको क्रिया मया रक्षितव्या यत्र च राक्षसा
वध्या भगवंस्तस्य त्वदाश्रमस्य कोदेशः प्रदेश इत्यन्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये
आदिकाव्ये बालकाण्डे अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

तस्य रामस्य परिपृच्छतो वचनं श्रुत्वेति शेषः व्याख्यातुं पृष्टोत्तर-
मिति शेषः ॥ १ ॥

इह वने इह प्रदेशे ॥ २ ॥ तपश्चरणयोगार्थं स्वाचारेण लोक-
प्रवर्तनाय स्वतपश्चरणं वामनस्य करिष्यमाणं वामनावतारस्य विष्णोः पूर्वा-
श्रमः वामनावतारात् पूर्वकाले तपो योगार्थं परिष्ठहीत आश्रमः ॥ ३ ॥

सिद्धाश्रम इति ख्यातः सिद्धो ह्यत्र महातपाः ।
 एतस्मिन्नेव काले तु राजा वैरीचनिर्बलिः ॥ ४ ॥
 निर्जित्य दैवतगणान् सेन्द्रान् सह मरुद्गणान् ।
 कारयामास तद्राज्यं विषु लोकेषु विश्रुतः ॥ ५ ॥
 यज्ञञ्चकार समहानसुरेन्द्रो महाबलः ।
 बलेन यजमानस्य देवाः साग्नि पुरोगमाः ।
 समागम्य स्वर्गं चैव विष्णुमुचुरिच्छामि ॥ ६ ॥
 बलिर्वैरीचनिर्विण्णो यजते यज्ञमुत्तमम् ।
 असमामि व्रते तस्मिन् स्वकार्यमभिपद्यताम् ॥ ७ ॥

सिद्धाश्रमत्व व्यवहारे बीजमाह हि यस्मात् अत्र महातपा
 विष्णुस्तपः सिद्धो जात इति एतस्मिन् काले विष्णोस्तपः काले ॥ ४ ॥

मरुद्गणान् आवृत्तादिवायुगणान् कारयामास स्वार्थे णिच् चका-
 रेत्यर्थः यदा इन्द्रादिराज्यं स्वीयैः कैश्चिदेव कारयामासेत्यन्वयः ॥ ५ ॥

बलेयजमानस्य व्यवहारं दृष्ट्वेति शेषः साग्निपुरोगमाः पुरोगमे-
 नाग्निना सहिता इत्यर्थः अग्निमुखत्वाच्च देवानां तस्मिन् पुरोगमत्वं
 स्वयमेवागम्य न तु दूतमुखेन ॥ ६ ॥

यजते कर्त्तृभिरायत्वादात्मनेपदं नन्वसुरस्य बलेर्देवद्विषो यागादानुप-
 षत्तिः सागतर्पणीय देवताभावात् इन्द्रादीनां तद्दृष्टत्वात् न च शब्द-
 भावं देवतेत युक्तं अर्थवादप्रासाग्येन देवताया विषयव्यप्यस्योत्तर
 मीमांसायां सिद्धान्तितत्वादिति चेन्न कर्मदेवाजान् देवभेदेन देवानां
 द्वैविध्यात् तत्र ये कर्मणा देवत्वं प्राप्तास्ते कर्मदेवाः आजानदेवास्तु यज्ञ-
 मन्त्रार्थभूता मन्त्रेण नित्यसम्बद्धाः कर्म देवभ्यः प्राचीना एव तत्कर्म
 देवानां दृष्टत्वेऽपि आजानदेवानां यज्ञे तर्प्यत्वेन न दीपः विष्णुकर्तारोऽ-
 ष्यत् कर्मदेवाण्यय यज्ञाद्याधिकाराभावोऽप्याजानदेवानामेव स्वयदृष्य देवता-
 माराभावात् कर्मदेवानां त्वस्येव अतएवेन्द्रादीनां यज्ञादिश्रवणं नानुपपन्न-

ये चैनमभिवर्तन्ते याचितार इतस्ततः ।
 यच्च यत्र यथावच्च सर्वन्तेभ्यः प्रयच्छति ॥ ८ ॥
 सत्त्वं सुगहितार्थाय माया योगमुपाश्रितः ।
 वामनत्वं गतो विष्णो कुरुकल्याणमुत्तमम् ॥ ९ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे राम ! कश्यपोऽग्निसमप्रभः ।
 अदित्या सहितो राम ! दीप्यमान इवौजसा ॥ १० ॥
 देवो सहायो भगवान् दिव्यं वर्षसहस्रकम् ।
 व्रतं समाप्य वरदन्तुष्टाव मधुमदनम् ॥ ११ ॥
 तपोमयं तपोराशिं तपोमूर्तिं तपात्मकम् ।
 तपसा त्वां सुतमेन पश्यामि पुरुषोत्तमम् ॥ १२ ॥

मित्यन्यत्र विस्तरः असमाप्रव्रते असमाप्रयत्ने स्वकार्यं आत्मीयानां
 देवानां कार्यं अभिपदातां सम्पाद्याताम् ॥ ७ ॥

असमाप्रव्रत इत्युक्तेः प्रयोजनं दर्शयन्तस्तत्सम्पादने उपायमपि
 स्वयमेव वदन्ति ये चेति अभिवर्तन्ते प्राप्नुवन्ति इतस्ततः नानादेशेभ्यः यत्र
 गोभृत्तरिण्यादिविषये यच्च यस्तु याचन्ते तेभ्यस्तत्सर्वं यथावत् यत्र सादु-
 गुण्याय अस्मानादिरहितं सत्कारं पूर्वं प्रयच्छति चैव एवार्थे ॥ ८ ॥

माया स्वतत्त्वात्कादनेन प्राप्ततत्त्वार्थादिभावप्रकाशिका शक्तिस्तस्या
 योगः सम्बन्धस्तनान्श्रितः वामनत्वप्राप्ता वयं हेतुः वामनरूपस्यात्याश्चर्य-
 त्वेन तत्प्रार्थनाविषयस्यावश्यं यजमानं कर्तव्यं तथा तदुपमार्शन्म् ॥ ९ ॥

एतस्मिन्नन्तरे देवैर्धर्मनामवतारं प्रार्थनसमये रासेति द्विः सम्बोधनं
 स्वात्मसन्निधानेन रामं पृष्टतन्महत्त्वकथनेन हर्षातिशयाच्च बोध्यम् ॥ १० ॥

अदित्या सहितो व्रतं समाप्य देवी सहायस्तुष्टावेत्यन्वयः देवी
 अदितिरेव यद्वा देवी सरस्वती वरदं विष्णुरूपं पुत्रप्राप्नुद्देशेन कृतं
 व्रतान्ते वरदानोन्मुखम् ॥ ११ ॥

स्तोत्रप्रकारमाह तपोमयमित्यादि अक्षययो यच्च इतिवत् प्रचुर

शरीरे तव पश्यामि जगत्सर्वमिदं प्रभो ! ।
 त्वमनादिरनिर्देश्यस्त्वामहं शरणङ्गतः ॥ १३ ॥
 तमुवाच हरिः प्रीतः कथ्यं धूतकल्मषम् ।
 वरं वरय भद्रन्ते वरार्हाग्निम मतो मम ॥ १४ ॥
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य मारीचः कथ्ययोग्रवौत् ।
 अदित्या देवतानां च मम चैवानुयाचितम् ॥ १५ ॥
 वरं वरद् ! सुप्रोतो दातुमर्हसि सुव्रत ! ।
 पुत्रत्वं गच्छ भगवन्नदित्या मम चानघ ! ॥ १६ ॥
 भ्राता भव यवीयांस्त्वं शक्रस्या सुरसूदन ! ।
 शोकातीनां तु देवानां साहाय्यं कर्तुमर्हसि ॥ १७ ॥
 अयं सिदायसीति नाम प्रसादात्ते भविष्यति ।
 मिदं कर्माग्निं देवेभ्य उच्छिष्ट भगवन्नितः ॥ १८ ॥

तपो युक्तमित्यर्थः तारता परेणं किमत आह तपोराशिं दृष्ट्वा नृणां
 सकलं तपोजला फलप्राप्त्या भगवत्तपोराशित्वं ननु तपसोऽन्यत्वे अहै-
 त अतिबाधोऽत आह तपोमूर्तिमिति एतं च तपस्तदनन्त्यत्वेन नाहैत
 ज्ञानं तपोमूर्तिमिति अर्थः क विधानमिति क प्रत्यये तपनं तपः
 ज्ञानं तप आनाचन इति अत्यनुसरान् तदात्मकं ज्ञानरूपमित्यर्थः
 अतएव अतः तपसा दृष्टमशक्य इत्यतस्तपसात्वामिति ॥ १३ ॥

दृश्यमानश्च तैराजं रूपमित्याह शरीरे इत्यादि अनिर्देश्यः अगच्छ-
 परिच्छेदः ॥ १३ ॥

वरं अभीष्टं वरार्हाः दिव्यवर्महस्त तपसा वरदानयोग्यः ॥ १४ ॥
 मारीचः मरीचि एतः अदित्या इत्यादिवाचमानाया इत्यादि श्रेयः ॥ १५ ॥
 याच्यमान वरमाह एतत्पश्यादि ॥ १६ ॥ यवीयान् कनिष्ठः
 सहाय्यं यवीयान् रूपम् ॥ १७ ॥

अयं वरायमे तपोमूर्तिं मया देवेभ्य अनुसूयसे इत्यर्थः मिदं

अथ विष्णुर्महातेजा अदित्यां समजायत ।
 वामनं रूपमास्थाय वैरोचनिमुपागमत् ॥ १६ ॥
 त्रीन् पदानथ भित्त्वा प्रतिगृह्य च मेदिनोम् ।
 आक्रम्य लोकांश्चोकार्थी सर्वलोकहिते रतः ॥ २० ॥
 महेन्द्राय पुनः प्रादान्नियम्य बलिं भोजसा ।
 त्रैलोक्यं स महातेजाश्चक्रे शक्रवशं पुनः ॥ २१ ॥
 तेनैव पूर्वमाक्रान्त आयमः अमनाशनः ।
 मयापि भक्त्या तस्यैव वामनस्योपभुज्यते ॥ २२ ॥
 एनमाश्म मायान्ति राक्षसा विघ्नकारिणः ।
 अत्र ते पुरुष व्याघ्र ! हन्तव्या दुष्टचारिणः ॥ २३ ॥
 अद्य गच्छामहे राम ! सिंहाश्ममनुत्तमम् ।
 तदाश्मपदं तात ! तवाप्ये तद्यथा मम ॥ २४ ॥
 इत्युक्त्वा परमप्रीतो गृह्य रामं सलक्ष्णम् ।
 प्रविशन्नाश्मपदं व्यरोचत महामुनिः ।
 शशीव गतनीहारः पुनर्वसुसमन्वितः ॥ २५ ॥

एतदाश्मस्थिति साध्ये तपः कर्मणि सिद्धे सति निष्पन्ने सति प्रया-
 जनाभावात् इत उचितं देवकार्थीति शेषः ॥ १८ ॥

अथ देवकार्थीनियोगानन्तरम् ॥ १९ ॥

आक्रम्य त्रिभिः पदैरति शेषः लोकार्थं त्रैलोक्याक्रमणार्थी ॥ २० ॥

नियम्य बद्धा ॥ २१ ॥ तेनैव वामनावतारकर्त्ता मया विश्वासित्वेण ॥ २० ॥

पूर्वं सगन्तव्यत द्वितीयप्रश्नोत्तरमाह एनमिति ॥ २२ ॥

अनुत्तमं शरीरं तमे तात ! तदेतदाश्मपदं यथा मम स्वभूतं तथा
 तदापि निष्पन्नतारत्वादिति गूढोऽयमर्थः ॥ २४ ॥

पुनर्गच्छेद्वे तारे ॥ २५ ॥

तं दृष्ट्वा मुनयः सर्वे मित्राग्र्यम निवासिनः ।
 उत्पत्त्योत्पत्त्य सहसा विश्वामित्रमपूजयन् ॥ २६ ॥
 यथाहर्षाक्रिरे पूजां विश्वामित्राय धीमते ।
 तथैव राजपुत्राभ्यामकुर्वन्नतिथिं क्रियाम् ॥ २७ ॥
 मुहूर्तेमथ विश्रान्तीं राजपुत्रावरिन्दमौ ।
 प्राञ्जन्तौ मुनिगार्दूलमूचतू रघुनन्दनौ ॥ २८ ॥
 अथैव दीक्षां प्रविश भद्रन्ते मुनिपुङ्गव !
 सिद्धाग्र्यमोऽयं सिद्धः स्यात्सत्यमस्तु वचस्तव ॥ २९ ॥
 एवमुक्ती महातंजा विश्वामित्रो महानृषिः ।
 प्रविवेकं तदा दीक्षां नियतो नियतन्द्रियः ॥ ३० ॥
 कुमारविव तां रात्रिमुषित्वा सुसमाहितौ ।
 प्रभातकाले चोत्थाय पूर्वां मन्त्र्यामपास्य च ॥ ३१ ॥
 प्रशुचीं परमं जाप्यं समाप्य नियमेन च ।

उत्पत्त्योत्पत्त्य सन्तोषातिशयादित शेषः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

एतदेव पावशदिन एव कालविलम्बे फलाभावात् सिद्धः त्वद्यज्ञं मित्रा-
 ष्वन्त्य मिहसंज्ञः तव वचः अत्रैव पुरुषव्यापृच्छन्त्या दुष्टचारिण इति
 यत् तत्सत्यमस्तु राक्षसान् सर्वथा छिनिये इति भावः ॥ २९ ॥

नियतः निष्टर्हीतान्तःकरणः ॥ ३० ॥

कुमारविव श्चन्द्रविशाखाविव ॥ ३१ ॥

प्रशुचीं न्यवतार त्यादगुत्तित्वसम्भावना राहित्येन प्रकृतं शुचीं निय-
 मेन कर्तव्यं जाप्यं समाप्येत्यन्वयः दीक्षा मध्ये नाग्निहोत्रमिति निषा

हुताग्निहोत्रमासीनं विश्वामित्रमवन्दताम् ॥ ३२ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बाल-
काण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥ २६ ॥

दग्न्हीत पदमौपासनं होमपरमिति केचित् ॥ ३२ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामाये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदि-
काव्ये बालकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

त्रिंशः सर्गः

अथ तौ देशकालज्ञौ राजपुत्रावरिन्दमौ ।
देशे काले च वाक्यज्ञावब्रूतां कौशिकं वचः ॥ १ ॥
भगवन् ! श्रोतुमिच्छामां यस्मिन् काले निशाचरौ
संरक्षणीयौ तौ ब्रूहि नातिवर्तेत तत्क्षणम् ॥ २ ॥
एवं ब्रुवाणौ काकुत्स्थौ त्वरमाणा युयुत्सया ।
सर्वे ते सुनयः प्रीताः प्रशशंसु नृपात्मजौ ॥ ३ ॥
अद्यप्रभृति षड्रात्रं रक्षतां राघवौ युवाम् ।
दीक्षां गतो ह्येष मुनिर्मौनित्वञ्च गमिष्यति ॥ ४ ॥

अथेति कौशिकं वचो ब्रूतामित्यन्वयः ॥ १ ॥

तौ निशाचरौ संरक्षणीयौ यज्ञ संरक्षणाय निशारणीयौ गृहदि-
त्वाच्चः तत्क्षणं सक्षणः यथा नातिवर्तेत नातिक्रमेत तथा ब्रूहीत्यन्वयः
॥ २ ॥ ३ ॥

एवं विश्वामित्रे पृष्टे दीक्षया तस्य मौनित्वद्वयञ्च ऊचुः अथेति

तौ तु तद्वचनं श्रुत्वा राजपुत्री यशस्विनी ।
 अनिद्रं षडहोरात्रं तपोवनमरक्षताम् ॥ ५ ॥
 उपासाञ्चक्रतुर्वीरौ यत्तौ परमधन्विना ।
 ररक्षतुर्मुनिवरं विश्वामित्रमरिन्दमम् ॥ ६ ॥
 अथ काले गते तस्मिन् षष्ठेऽहनि तथागते ।
 सौमित्रिमब्रवीद्रामी यत्तौ भव समाहितः ॥ ७ ॥
 रामस्यैव ब्रुवाणस्य त्वरितस्य यगुक्षया ।
 प्रज्ज्वाल ततो वेदिः सोपाध्याय पुरोहिता ॥ ८ ॥
 सदभं चमसस्त्रक्ता ससमित् कुसुमोक्षया ।
 विश्वामित्रेण सहिता वेदिर्ज्ज्वालसत्त्विजा ॥ ९ ॥
 मन्त्रवच्च यथान्यायं यज्ञोऽसौ सम्प्रवर्तते ।
 आकाशे च महाच्छब्दः प्रादुरासीद्भयानकः ॥ १० ॥

भौनित्वञ्च गमिष्यति अद्यापि दीक्षितत्वान् भौन्येव अतः परमपि षड्हा-
 त्वर्थत्वं भौनित्वं प्राप्स्यतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

यत्तौ सन्तुष्टौ परमधन्विनायित्वात् विश्वामित्रं तद्वचनम् ॥ ६ ॥

काले षड्हाहोरात्रनक्षत्रे षष्ठेऽहनि आगते इति शब्देः प्राप्ते
 इत्यर्थः यद्वा षष्ठेऽहनि गते रात्रावित्यर्थः यत्तः सञ्जः समाहितः
 एकाग्रचित्तः ॥ ७ ॥

उपाध्यायो ब्रह्मा पुरोहित उपद्रष्टा इदं कृत्स्नगन्तराणामप्युप-
 लक्ष्य इदं ज्वलनं राक्षसागमनस्यैव उत्यात इत्याहुः दर्भसहित-
 चमसस्तु खती समित्कुसुमोक्षयैश्च सहिता इदं वेदी ज्वलनं यज्ञोद्देश-
 कम् ॥ ८ ॥

सम्प्रवर्तते च आकाशे महाच्छब्दः प्रादुरासीच्च ॥ १० ॥

भावार्थं गगनं मेघो यथा प्राह्वि दृश्यते ।
 तथा मायां विकूर्वाणौ राजसा बभ्यधावताम् ॥ ११ ॥
 मारीचश्च सुबाहुश्च तयोरनुचरास्ताथा ।
 आगम्य भीमसङ्काशा रुधिरौघानवसृजन् ॥ १२ ॥
 तां तेन रुधिरौघेण वेदीं वीक्ष्य समुक्षिताम् ।
 सहस्राभिद्रुतो रामस्तानपश्यत्ततो दिवि ॥ १३ ॥
 तावापतन्तौ सहसा दृष्ट्वा राजीवलोचनः ।
 लक्षणं त्वभिमं प्रेक्ष्य रामो वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥
 पश्य लक्षण ! दुर्वृत्तान् राजसान् पिशिताशनान् ।
 मानवास्तसमाधूता ननिलेन यथावनान् ॥ १५ ॥
 करिष्यामि न सन्देहो नोत्सहे हन्तुमीदृशान् ।
 इत्युक्त्वा वचनं रामश्चापैः सन्धाय वेगवान् ॥ १६ ॥
 मानवं परमोदारमस्त्रं परमभास्वरम् ।
 चिक्षेप परम क्रुद्धो मारीचोरसि राघवः ॥ १७ ॥

यथा प्राह्वि गगनमार्यं गगनमावृत्य महाशनि महागर्ज महा-
 वर्षादिविचित्रकारी दृश्यते तथा मायां प्रकटी कुर्वाणौ राजसौ बभ्य-
 धावताम् ॥ ११ ॥

कौ तौ का च सा मायेत्यत्राह मारीच इत्यादि अवासृजन्वर्षुः ॥ १२ ॥

समुक्षितां अभ्यासे इति शेषः अभिद्रुतः अभितः घालां प्रधावन्
 तत्प्राह्वा ततो दिवि तानपश्यत् ॥ १३ ॥

आपतन्तौ स्वसंसृजमागच्छन्तौ ॥ १४ ॥

मानवास्त समाधूतान् करिष्यामि यद्येति योजना ॥ १५ ॥

ईदृशान् स्थितायुः श्रेष्ठान् दुर्वृत्तान् वा ॥ १६ ॥

स तेन परमास्त्रेण मानवेन समाहतः ।
 सम्पूर्णं योजनघटं क्षिप्तः सागरसंग्रहे ॥ १८ ॥
 विचेतनं विघर्णन्तं शीतेषुवलपीडितम् ।
 निरस्तं दृश्यं मारीचं रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १९ ॥
 पश्य लक्ष्मण ! शीतेषु मानवं मनुसंहितम् ।
 मोहयित्वा नयत्येनं न च प्राणैर्वियुज्यते ॥ २० ॥
 इमानपि बध्निष्यामि निघृणान् दुष्टचारिणः ।
 राज्ञसान् पापकर्मस्थान् यज्ञघ्नान् रुधिराशनान् ॥ २१ ॥
 इत्युक्त्वा लक्ष्मणश्चाशु लाघवं दर्शयन्निव ।
 विगृह्य सुमहत्त्वास्त्रमाग्नेयं रघुनन्दनः ॥ २२ ॥
 सुबाह्वरसि चिक्षेप स विद्वः प्राप तद्भुवि ।
 शेषान् वायव्यमादाय निजघान महायशाः ।
 राघवः परमोदारो मुनीनां मुदमावहन् ॥ २३ ॥
 स हत्वा राज्ञसान् सर्वान्यज्ञघ्नान् रघुनन्दनः ।
 ऋषिभिः पूजितस्तत्र यथेन्द्रो विजये पुरा ॥ २४ ॥

परमोदारः परमश्रेष्ठम् ॥ १७ ॥ स तेनेति स मारीचः सागर-
 संग्रहे समुद्रमध्ये ॥ १८ ॥

विचेतनं चैतन्यरहितं व्यत एव विघूर्णमानं शीतेषुरिति मान-
 वास्त्रनामान्तरं दृश्यं दृष्ट्वा ॥ १९ ॥

शीतेषु शीतं प्रित्वा परनामकं मानवास्त्रं मनुसंहितं मनुप्रयुक्तं
 वियुज्यते वियोजयतीति यावत् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

निजघान दूरोत्सारणं पूर्वकं नाशनं वायव्यास्त्रफलं बोध्यम् ॥ २३ ॥

अथ यज्ञे समाप्ते तु विश्वामित्रो महामुनिः ।

निरीतिकादिशो दृष्ट्वा काकुत्स्थमिदमब्रवीत् ॥२५॥

कृतार्थोऽस्मि महाबाहो ! कृतं गुरुवचस्त्वया ।

सिद्धाश्रममिदं सत्यं कृतं वीर ! महायशः ।

स हि रामं प्रशस्यैवं ताभ्यां सन्ध्यामुपागमत् ॥२६॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बाल-
काण्डे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशः सर्गः

अथ तां रजनीं तत्र कृतार्थो रामलक्ष्मणौ ।

जघतुर्मुदितौ वीरौ प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ १ ॥

प्रभातायां तु शर्वर्यां कृतपौर्वाहिकक्रियौ ।

विश्वामित्रमृषींश्चान्यान् सहितावभि जग्मतुः ॥ २ ॥

॥ २४ ॥ निरीतिकाः निराबाधाः ॥ ५ ॥ सत्यं कृतं अन्वयेनामकं कृत-
मित्यर्थः ॥ २६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदि-
काव्ये बालकाण्डे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

एवं स्वयं विघ्नविनाशफलकं सर्वज्ञसम्बन्धातुपहं ज्ञत्वा भगवान्
विश्वामित्रः सहज लक्ष्मी शक्तिसम्बन्धातुपहाय प्रवर्तत इत्याह अथेति
तत्र यज्ञशालायां ॥ १ ॥

कृता पौर्वाहिकी क्रिया बाध्यान्तौ अभिजग्मतुः अभिवादार्थमिति-
शेषः तदुक्तं पूर्वसर्गान्ते सन्ध्यामुपागमदिति सह गतो विश्वामित्रो
होमार्धन्वरायां शालाममत इति बोध्यम् ॥ २ ॥

अभिवाद्य मुनिश्रेष्ठं ज्वलन्तमिव पावकम् ।
 ज्वलतुः परमोदारं वाक्यं मधुरभाषिणी ॥ १ ॥
 इमौ स्म मुनिशार्दूल ! किङ्करो समुपागतौ ।
 आश्नापय मुनिश्रेष्ठ ! शासनं करवाव किम् ॥ २ ॥
 एवमुक्ते तयोर्वाक्ये सर्व एव महर्षयः ।
 विश्वामित्रं पुरस्कृत्य रामं वचनमब्रुवन् ॥ ५ ॥
 मैथिलस्य नरश्रेष्ठ ! जनकस्य भविष्यति ।
 यज्ञः परमधर्मिष्ठस्तत्र यास्याम हे ! वयम् ॥ ६ ॥
 त्वं चैव नरशार्दूल ! सहास्राभिर्गमिष्यसि ।
 अद्भुतं च धनूरत्नं तत्र त्वं द्रष्टुमर्हसि ॥ ७ ॥
 तद्वि पूर्वं नरश्रेष्ठ ! दत्तं सदसि दैवतैः ।
 अग्रमेयबलं घोरं मखे परमभास्वरम् ॥ ८ ॥
 नास्य देवा न गन्धर्वा नासुरा न च राक्षसाः ।
 कर्तुमारोपणं शक्ता न कथञ्चन मानुषाः ॥ ९ ॥

मुनिश्रेष्ठं विश्वामित्रम् ॥ १ ॥ ज्वलन्तमिव ॥ २ ॥

तयोरिति ताभ्यामित्यर्थे विश्वामित्रं पुरस्कृत्य कृत विश्वामित्रानुमति-
 का इति यावत् ॥ ५ ॥

मैथिलस्य मैथिल्याधिपतेः परमधर्मिष्ठः उत्कटातिशयित अर्थवान्
 वरमेति पृथक्पदं वा परामार्थविरहितार्थकं राम उच्योचनम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

पूर्वं पूर्वस्मिन्काले देवरातास्य प्राचीनजनकस्य यज्ञे सदसि दैवतै-
 र्देववज्रवधे प्रसादितास्त्रिवाङ्मयं यज्ञ प्रसादितैः शिवशक्तिदेवैर्देवै-
 र्यतकालं तिष्ठतीति शेषः ॥ ८ ॥

धनुस्तस्य वीर्यं हि जिज्ञासन्तो महीक्षितः ।

न श्रेकुरारोपयितुं राजपुत्रा महाबलाः ॥ १० ॥

तदनुनरशादूर्ल ! मैथिलस्य महात्मनः ।

तत्र द्रक्ष्यसि काकुत्स्थ ! यज्ञश्च परमाद्भुतम् ॥ ११ ॥

तच्च यज्ञफलं तेन मैथिलेनोत्तमं धनुः ।

याचितं नरशादूर्ल ! सुनाभं सर्वदेवतैः ॥ १२ ॥

आयागभूतं नृपतस्तस्य वेश्मनि राघव ! ।

अर्चितं विविधगन्ध धूपश्चागुरुगन्धिभिः ॥ १३ ॥

एवमुक्त्वा मुनिवरः प्रस्थानमकरोत्तदा ।

सर्वसङ्घः स काकुत्स्थ आमन्त्र्य वनदेवताः ॥ १४ ॥

तस्यैव तत्त्वमाह नास्तीति आरोपणं शरप्रक्षपयोग्यञ्चा सम्बन्धः
न कथञ्चन न कथमप्येत्यर्थः ॥ ८ ॥ १० ॥

तत्र मैथिल्यायां यज्ञश्चेति यज्ञं द्रक्ष्यसि चेत्सम्बन्धः चकारेण जान-
शीस्त्रीकार सङ्गञ्चयः ॥ ११ ॥

कुतस्तादृश धनुस्तत्र स्थितिस्तत्राह तद्भीति उत्तमं तदनुः मैथि-
लेन निजयज्ञ प्रीत देवभ्यो यज्ञफलत्वेन याचितं युद्धे रिपूणां जयाय
सर्वदेवतैः शिवसंहितैः सर्वदेवतैर्देवं अतस्तत्र तिष्ठतीत्यर्थः तदुक्तं पाद्मे
आयं शम्भार्देया दत्तमिति कौर्मैऽपि प्रीतश्च भगवानीशस्त्रिभुवनील-
लोहितः प्रददौ शत्रुनाशार्थं जनकायाद्भुतं धनुरिति सुनाभं शोभन-
सृष्टिवन्धनस्यानम् ॥ १२ ॥

आयागभूतं यजनीय देवता भूतमित्यर्थः वेश्मनीत्यस्य तिष्ठतीति
शेषः अतएवाह अर्चितमित्यादि ग्यासभूतं नरपतेरिति कश्चित्पाठः तत्रापि
न्यस्यते अस्मिन्देवतेति व्युत्पत्त्या स एवार्थः देवतान्यासश्च यामार्थ एव
प्रतिपादौ ॥ १३ ॥

एवमुक्तेति मङ्गविगणद्वारेति शेषः मुनिवरो विश्वामित्रः वनदेवताः
वनदुर्गाद्याः ॥ १४ ॥

स्वस्ति वोऽस्तु गमिष्यामि सिद्धः सिद्धाश्रमाद्द्वयम् ।

उत्तरे जाह्नवोत्तीरे हिमवन्तं विशोचयम् ॥ १५ ॥

इत्युक्त्वा मुनिशार्दूलः कौशिकः स तपोधनः ।

उत्तरान्दिशमुद्दिश्य प्रस्थातुमुपचक्रमे ॥ १६ ॥

तं व्रजन्तं मुनिवरमन्वगादनुसारिणाम् ।

शकटी शतमात्रं तु प्रयागे ब्रह्मवादिनाम् ॥ १७ ॥

मृगपक्षिगणार्थं व सिद्धाश्रमनिवासिनः ।

अनुजरन्महत्कामानो विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ १८ ॥

निवर्तयामास ततः सर्षपसङ्घः सपक्षिणः ।

ते गत्वा दूरमध्वानं लम्बमाने दिवाकरे ॥ १९ ॥

वामं चक्रुर्मनिगणाः शोणाकूले समाहिताः ।

तेऽस्तंगते दिनकरे स्नात्वा द्रुतद्रुताश्रयाः ॥ २० ॥

विश्वामित्रं पुरस्कृत्य निषेदुरमितौजसः ।

रामोऽपि महसौमित्रिमुनींस्तानभिपूज्य च ॥ २१ ॥

अग्रतो निषसादाथ विश्वामित्रस्य धीमतः ।

अथ रामो महातेजा विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ २२ ॥

सिद्धः निर्विघ्नयज्ञं सिद्धयेति भावः क गमिष्यसीत्यत्राह उत्तरे
इति ॥ १५ ॥ १६ ॥

अनुसारिणां उक्त दिग्गन्धारिणां स्याद्वाभिगमिति वा शकटी-
शतमात्रं शतपरिच्छिन्नं शक्यारोपिताग्निहोत्रसम्भारादिभ्यः ब्रह्मवा-
दिनां ब्रूयं चत्वारिदशं शक्यम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

पक्षिणो निवर्तयामासेत्यनेन कक्षीयाकनिवर्तनशक्तं तदेवाह ते
नत्येति ॥ १९ ॥

शोणनदस्यैव शोणा इत्यपि नामेत्वाहुः वस्तुतः शोणा इति गिरि

पप्रच्छ मुनिशार्दूलं कीदृहलसमन्वितम् ।

भगवन् ! कीदृशं देशः समुत्पन्नशोभितः ॥ २३ ॥

श्रोतुमिच्छामि भद्रन्ते वक्तुमर्हसि तत्त्वतः ।

नोदितो रामवाक्येन कथयामास सुव्रतः ।

तस्य देशस्य निखिलवृषिमध्ये महातपाः ॥ २४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बाल-
काण्डे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

ब्रजसमीपस्थो नदीविशेष इत्येतदुत्तरं सर्गे अष्टं अक्षरकृते अक्षरं जित-
मिषतीत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

अयं देशः शोणाङ्गुलस्यः ॥ २३ ॥ निखिलं वैभवमिति शेषः ॥ २४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदि-
काव्ये बालकाण्डे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशः सर्गः

ब्रह्मयोनिर्महानासीत् कुशोनाम महातपाः ।

अक्षिष्टव्रतधर्मज्ञः सज्जन प्रतिपूजकः ॥ १ ॥

स महात्मा कुलीनायां युक्तायां सुमहाबलान् ।

वेदध्यां जनयामास चतुरः सदृशान् सुतान् ॥ २ ॥

शोणाङ्गुलदेशे वैभव प्रपन्ने महेश्वरानामकं देश इत्युत्तरनाहं ब्रह्म-
योनिरिति ब्रह्मपुत्र इत्यर्थः अक्षिष्ट व्रतवाचो धर्मज्ञश्चेति विग्रहः ॥ १ ॥

युक्तायां अशेषस्त्रीयुक्तयुक्तावामित्यर्थः ॥ २ ॥

कुशाम्बं कुशनाभश्च अमूर्तरजसंवन्धुम् ।
 दौमियुक्तान् महोक्ताहान् क्षत्रधर्मं चिकीर्षया ॥१॥
 तानुवाच कुशःपुत्रान् धर्मिष्ठान् सत्यवादिनः ।
 क्रियतां पालनं पुत्रा धर्मं प्राप्स्यथ पुष्कलम् ॥४॥
 कुशस्य वचनं श्रुत्वा चत्वारो लोकसत्तमाः ।
 निवेशश्चक्षिरे सर्वे पुराणां वृधरास्तदा ॥ ५ ॥
 कुशाम्बस्तु महातेजाः कौशाम्बीमकरोत् पुरीम् ।
 कुशनाभस्तु धर्मात्मा पुरश्चक्रे महोदयम् ॥ ६ ॥
 अमूर्तरजसो नाम धर्मारण्यं महामतिः ।
 चक्रे परवरं राजा वसुर्नाम गिरिव्रजम् ॥ ७ ॥
 एषा वसुमती नाम वसोस्तस्य महात्मनः ।
 एते शैलवराः पञ्च प्रकाशन्ते समन्ततः ॥८॥
 सुमागधी नदी रम्यामगधान्विश्रुता ययौ ।
 पञ्चानां शैलमण्ड्यानां मध्येमालेव शोभते ॥ ९ ॥
 सैवाहि मागधी राम ! वसोस्तस्य महात्मनः ।
 पूर्वाभिचरिता राम ! सुचेत्वा सस्यमालिनी ॥ १० ॥

अमूर्तरजसं न विद्यते स्मृतं प्रकृतं रजो यस्य तं अकिति योज-
 विभागादश्च क्षत्रधर्मं चिकीर्षया तत्त्वमर्हद्विद्विष्येत्यादि ॥ १ ॥

पालनं प्रजापालनम् ॥ ४ ॥ निवेशं चक्षिरेषम् ॥ ५ ॥

महोदयं महोदयनामकम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

एषा गिरि व्रजापरपर्याया ॥ ८ ॥ सुमागधी तत् संज्ञा आगवा-

विति षट्श्लोकः ॥ ९ ॥

या मागधी मगधादागततया मागधीत्वेन प्रसिद्धा सा एषा शोभा

कुशनाभस्तु राजर्षिः कन्याशतमनुत्तमम् ।
 जनयामास घर्माक्षा वृताच्यां रघुनन्दन ॥ ११ ॥
 तास्तु यौवनशालिन्यो रूपवत्यः स्वलंकृताः ।
 उद्यानभूमिमागम्य प्रावृषीव शतक्रदाः ॥ १२ ॥
 गायन्त्यो नृत्यमानाश्च वाद्यन्यस्तु राघव ! ।
 आनन्दं परमं जग्मुर्वराभरणभूषिताः ॥ १३ ॥
 अथ तासां सर्वाङ्गो रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
 उद्यानभूमिमागम्य तारा इव घनान्तरे ॥ १४ ॥
 ताः सर्वाङ्गसम्पन्ना रूपयौवनसंयुताः ।
 दृष्ट्वा सर्वात्मको वायुरिदं वचनमब्रवीत् ॥ १५ ॥
 अहं वः कामये सर्वा भार्या मम भविष्यथ ।
 मानुषस्य ज्येष्ठताम्भावो दीर्घमायुरवाप्स्यथ ॥ १६ ॥
 चलं हि यौवनं नित्यं मानुषेषु विशेषतः ।
 अक्षयं यौवनं प्राप्ता अमर्यस्य भविष्यथ ॥ १७ ॥

नस्तु महंशस्य वसोर्भवति पूर्वाभिचरिता पूर्वदिग्गामिनी सुखेना पार्श्व-
 ह्वयेऽपीति शेषः ॥ १० ॥

वृताच्यां तन्नामिकापसरःसु ॥ ११ ॥ ताः शतं कन्याः ॥ १२ ॥

आनन्दं शब्दोपमम् ॥ १३ ॥ घनान्तरे जेबमध्ये तारा इव रेजुरिति
 शेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥

जन्तुजना पूरणे नम देवस्य मानुषोऽपि भावी भविष्येत्वा दिव्य-
 श्रीकरणावाच्यवादः ननु मानुषीणां देवसम्बन्धोऽनुचितस्तथाह मानुषः
 स्वच्छतां भाव इति मदङ्गीकारमात्रेण विलक्षणं शक्तप्राविर्भावान्मानुष-
 भावत्वाने स्वत एव भवतीनां सामर्थ्यं भविष्यति तत्कलमाह दीर्घ-
 भिति ॥ १६ ॥ मानुषेषु हि यतः विशेषेण नित्यमनुक्षणं यौवनं चक्षुः

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वायोरक्लिष्टकर्माणः ।

अपह्वास्य ततो वाक्यं कन्याशतमधाम्नवौत् ॥ १८ ॥

अन्तश्चरसि भूतानां सवर्षा सुरसत्तम ! ।

प्रभावज्ञास्य ते सर्वाः किमर्थमवमन्यसे ॥ १९ ॥

कुशनाभस्तुता देव ! समस्ताः सुरसत्तम ! ।

स्थानाच्चग्रावयितुं देवं रक्षामस्तु तपो वयम् ॥ २० ॥

माभूत्सकाशो दुर्मेधः ! पितरं सत्यवादिनम् ।

अवमन्य स्वधर्मेण स्वयम्बरसुपाक्षहे ॥ २१ ॥

पिता हि प्रभुरस्माकं दैवतं परमच्च सः ।

यस्य नो दास्यति पिता स नो भर्ता भविष्यति ॥ २२ ॥

चक्षुषं शीयमाणमिति यावत् अतो मत्त्वन्वयेन अक्षयं यौवनमित्या-
द्यन्वयः ॥ ॥ १७ ॥ अपह्वास्य हास्य पूर्वकमपमान्य ॥ १८ ॥

अन्तश्चरसीति पूर्वार्थेन अभावज्ञता वायोः क्लृप्तिता ननु युष्मत्
प्रभावमेवेत्या अतुप्रभावोऽधिक इति चेत्तत्राह प्रभावज्ञास्य ते सर्वाः तथा
अर्थं साक्षाधीरिति भावः तच्चादेवमनुचितं प्रार्थनया अक्षदवमाननमनु-
चितमित्याह किमर्थमित्यादि ॥ १९ ॥

स्वप्रभावं दर्शयन्ति कुशनाभेत्यादि स्थानात् वायुपदात् देवमपि
त्वां ग्रावयितुं समर्था इति शेषः रक्षामस्त्विति शापेन तथा करणे
हि तत्क्षयः ह्यादिति भावः ॥ २० ॥

हे दुर्मेधः ! दुर्बुधे ! यत्नं काये पितरमवमन्य अपमानविषयं ज्ञत्वा
स्वधर्मेण कामेन अयं वरसुपाक्षहे आत्मना स्थातन्नेष्टव्यं वयं वरनङ्गी-
कुर्मेः सकाशः कदाचिदपि आभूदित्यन्वयः नावमन्येति पाठस्तु काचित्-
कोऽपपाठः तथा पाठेन इति शब्देः आन्दव्यं दीर्घत्वं नः अस्माकं
सकाशो आभूदित्यन्वयः कश्चिन्मोयमन्यस्वेति पाठः अतएव आभूत्स-
काशो बहो नो पितरं सत्यवादिनं कामतः समतिक्रम्य वरयेम क्व
स्वरमित्येतदर्थं विवरणं श्लोकोऽगच्छते कश्चित् ॥ २१ ॥

तासान् वचनं श्रुत्वा हरिः परमकोपनः ।
 प्रविश्य सर्वगात्राणि वभञ्ज भगवान् प्रभुः ॥ २३ ॥
 ताः कन्या वायुना भग्ना विविश नृपतिर्गृहम् ।
 प्रविश्य च सुमभ्रान्ताः सलज्जाः सास्त्रलोचनाः ॥ २४ ॥
 स च ता दयिता भग्नाः कन्याः परमशोभनाः ।
 दृष्ट्वा दीनास्तदा राजा सम्भ्रान्त इदमब्रवीत् ॥ २५ ॥
 किमिदं कथ्यतां पुत्रः ! को धर्ममवमन्यते ।
 कुजाः केन कृताः सर्वाश्चेष्टन्त्यो नाभिभाषत ॥ २६ ॥
 एवं राजा विनिःश्वस्य समाधिं सन्दधे ततः ॥ २७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बाल-
 काण्डे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२

तत्र बीजमाह पिता ह्येति ॥ २३ ॥ हरिर्वायुः कश्चित् वायु-
 रित्येव पाठः ॥ २३ ॥

सलज्जाः अन्याय्य पतिं प्रसङ्गतः सलज्जाः ॥ २४ ॥

भग्नाः भग्नज्जाः ॥ २५ ॥ धर्ममवमन्यते बलात्कारं करोतीति
 बावत् रोदनादिना चेष्टन्त्यः किञ्चानभिभाषयेत्यन्वयः ॥ २६ ॥

एवं प्रदोत शेषः समाधिं सन्दधे इति तद्वचः अवशेषात्पश्चित्तोऽ-
 भूदित्यर्थः ॥ २७ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणतिलके वाल्मीकीये आदि-
 काव्ये बालकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

मयस्त्रिंशः सर्गः

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कुशनाभस्य घीमतः ।
 शिरोभिखरणीसृष्ट्वा कन्याशतमभाषत ॥ १ ॥
 वायुः सर्वात्मको राजन् ! प्रधर्षयितुमिच्छति ।
 अशुभं मार्गमास्थाय न धर्मं प्रत्यवेक्षते ॥ २ ॥
 पितृमत्यः स्म भद्रन्ते स्मच्छन्देन वयं स्थिताः ।
 पितरं नो वृणीष्व त्वं यदि नो दास्यते तव ॥ ३ ॥
 तेन पापानुबन्धेन वचनं न प्रतीच्छता ।
 एवं ब्रुवन्त्यः सर्वाः स्म वायुनाभिहता भृशम् ॥ ४ ॥
 तासान् वचनं श्रुत्वा राजा परमधार्मिकः ।
 प्रत्युवाच महातेजाः कन्याशतमुत्तमम् ॥ ५ ॥
 क्षान्तं क्षमावतां पुत्रयः ! कर्तव्यं सुमहत्कृतम् ।
 ऐकमत्यमुपागम्य कुलञ्चावेक्षितं मम ॥ ६ ॥

तस्मैति चरणी सृष्ट्वा नमस्कृत्य ॥ १ ॥ प्रधर्षयितुं अभि मयितुं
 इच्छति स वायुभं वलात्काररूपं अवेक्षते स ॥ २ ॥

पितृमत्यः पितृधीनाः स्मच्छन्देन पति स्त्रीकारविषये स्वातन्त्र्येण
 स्थिताः न वर्तायहे यतः अतो नः पितरं वृणीष्व त्वं यदि नः क्षमावृ
 त्तम् स दास्यति तदा तव त्वदीयाः भविष्यामः ते तव भद्रमस्तु इति
 योजना ॥ ३ ॥

एवं ब्रुवन्तीनां नो वचनं न प्रतीच्छता अनङ्गीकृतता पापाह-
 वन्धेन अधर्मवृत्तितेन एवं धर्मं ब्रुवन्त्यः सर्वाः वायुना अभिहताः
 स इति योजना ॥ ४ ॥ ५

हे पुत्रयः ! क्षमावतां क्षमावृत्तिः कर्तव्यं यत् क्षान्तं क्षमा तत्
 सुमहत्कृतं महती क्षमा कर्तेति यावत् गालभङ्गोत्थ क्रोधेन सह न

अलङ्कारी हि नारीणां क्षमा तु पुरुषस्य वा ।
 दुष्करं तच्च वै चान्तं त्रिदशेषु विशेषतः ॥ ७ ॥
 यादृग्यो वः क्षमा पुत्र्यः ! सर्वासामविशेषतः ।
 क्षमा दानं क्षमा सत्यं क्षमा यज्ञाश्च पुत्रिकाः ॥ ८ ॥
 क्षमा ययः क्षमा धर्मः क्षमायां विष्ठितं जगत् ।
 विसृज्य कन्याः काकुत्स्थ ! राजा त्रिदशविक्रमः ॥ ९ ॥
 मन्त्रज्ञो मन्त्रयामास प्रदानं सह मन्त्रिभिः ।
 देये काले च कर्तव्यं सदृशे प्रतिपादनम् ॥ १० ॥
 एतस्मिन्नेव काले तु चूलो नाम महाद्युतिः ।
 ऊर्ध्वरेताः शुभाचारी ब्राह्मणं तप उपागमत् ॥ ११ ॥

मति दुष्करमिति भावः यच्च कुलं अवेक्षितं कामवेग सहनं कृतं तदपि
 क्षमहत् ॥ ६ ॥

पुरुषस्य वेति अविशेषेणेति शेषः तत्तु दुष्करं यत् त्रिदशविधे
 चान्तं कामवेग सहनं कृतं तत् अति दुष्करं तेषां अभिरूपादिकम-
 नीय गुणवाङ्मत्यात् ॥ ७ ॥

स्वकन्यानां क्षमां स्नापयन्सादृशीं क्षमां स्वकुले प्रार्थयते यादृशीति
 भो पुत्र्यः ! यादृशी युष्माकं क्षमा तादृशी अस्मात्कुले सर्वासामस्त्विति शेषः
 अथवाऽविशेषतः सकलस्त्रीपुरुषाविशेषेणेत्यर्थः क्षमायाः प्रार्थनीयत्वं
 निमित्तमाह क्षमेत्यादि दान सत्यवचन यज्ञ क्षमाधन सकलधर्मकला
 क्षमा सकल जनदाधार भूता च क्षमाऽतः सोपादेयेत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

प्रदानं कन्याप्रदानं उच्यते देये काले सदृशे स्तुत्यादि सदृशे
 पात्रे प्रदानं कर्तव्यमिति मन्त्रेण प्रक्रमः ॥ १० ॥

ऊर्ध्वरेताः ब्रह्माचारी ब्राह्मणं तपः ब्रह्मविषये चित्तौषाध्यं वन-
 चेन्द्रियणां च ऐकाग्र्यं परमं तप इति ज्ञातिः ॥ ११ ॥

तपस्यन्तच्छुषिं तत्र गन्धर्वीं पर्युपासते ।

सोमदा नाम भद्रन्ते जमिलातनया तदा ॥ १२ ॥

सा च तं प्रणता भूत्वा शुश्रूषणपरायणा ।

उवास काले धर्मिष्ठा तस्यास्तुष्टोऽभवद्गुहः ॥ १३ ॥

स च तां कालयोगेन प्रोवाच रघुनन्दन । ।

परितुष्टोऽस्मि भद्रन्ते किं करोमि तव प्रियम् ॥ १४ ॥

परितुष्टं मुनिं ज्ञात्वा गन्धर्वीं मधुरस्वरम् ।

उवाच परमप्रीता वाक्यज्ञा वाक्यकीचिदम् ॥ १५ ॥

लक्ष्म्या समुदितो ब्राह्म्या ब्रह्मभूता महातपाः ।

ब्राह्मेण तपसा युक्तं पुत्रमिच्छामि धार्मिकम् ॥ १६ ॥

अपतिश्चास्मि भद्रन्ते भार्या चास्मि न कस्यचित् ।

ब्राह्मेणीपगतायाश्च दातुमर्हसि मे सुतम् ॥ १७ ॥

यदा जूनीतपश्चरति तदा जमिलातनया सोमदा नाम गन्धर्वीं तं
पर्युपासते सा मध्यनुयुक्तं कुर्वति प्रार्थनया सेवते सा पर्युपासत इति
शबलगाथः ॥ १२ ॥

तमिति प्रतिबोधे द्वितीया तत्त्वभीषे आसेत्यर्थः ॥ १३ ॥

कालयोगेन शुश्रूषाजनित धर्मपरिपाकार्हे कालसम्बन्धेन अनेन
दिव्ययोगिनी ये गिनोः अकल्पय तपः प्रवृत्तिः सूचिता ॥ १४ ॥ १५ ॥

ब्राह्म्या लक्ष्म्या ब्रह्मवर्धनेन ब्रह्मभूतः ब्रह्मात्मभावनया अतएव
महातपाः यतस्तमीदृशः अतो ब्राह्मेण तपसा युक्तं पुत्रमिच्छामि
ब्राह्मं तपः ब्रह्मविषयमैकाग्रं यदा ब्राह्मं तपः स्थाप्यायः ॥ १६ ॥

ननु पुत्रप्रार्थनापत्त्या सूचिता तत्राह अपतिश्चास्मि इतः परमपि
कस्मि अहं न कस्यचिद्भायां भविष्यामीति शेषः अनेन नैष्ठिक ब्रह्मचा-
रिणीत्वं सूचितं अथापि यथा पुत्राशान्तिर्भवति तथा ते भद्रं अतएव-

तस्याः प्रसक्तो ब्रह्मर्षिर्ददौ ब्राह्म मनुत्तमम् ।
 ब्रह्मदत्त इति ख्यातं मानसं चूलिनः सुतम् ॥ १८ ॥
 स राजा ब्रह्मदत्तस्तु पुरीमध्यवसत्तदा ।
 काम्पित्याम्पय लक्ष्म्या देवराजो यथादिवम् ॥ १९ ॥
 स बहिं क्षतवान् राजा कुशनाभः सुधार्मिकः ।
 ब्रह्मदत्ताय काकुत्स्थ ! दातुं कन्याशतं तदा ॥ २० ॥
 तमाह्वय महातेजा ब्रह्मदत्तं महीपतिः ।
 ददौ कन्याशतं राजा सुप्रीतेनान्तरात्मना ॥ २१ ॥
 यथाक्रमं तदा पाणिं जघाह रघुनन्दन ! ।
 ब्रह्मदत्तो महीपालस्तासां देवपतिर्वथा ॥ २२ ॥
 स्पृष्टमात्रे तदा पाणौ विकुञ्जा विगतज्वराः ।
 युक्तं परमया लक्ष्म्यावभौ कन्याशतं तदा ॥ २३ ॥

होऽस्तु नन्वेवं नैष्ठिक ब्रह्मर्षये कथं पुत्रलाभः सम्भाव्येत अत आह
 ब्राह्मणेति उपगतायाः किङ्करत्वं प्राप्तायाः ब्राह्मणे ब्रह्मसम्बन्धना
 उपायेन मे सुतं दातुमर्हसि सनकादय इव मानस पुत्रो देय इति
 भावः ॥ १७ ॥

तस्याः सोमदायाः प्रसक्तः चूलिननामा ब्रह्मर्षिर्ब्राह्मं ब्रह्म तपसा
 युक्तं ब्राह्मणदत्तत्वादब्रह्मदत्त इति ख्यातं मानसं सुतं ददावित्यन्वयः
 फलो फलिन इति वत् चूली चूलिन इति ऋषेर्नामद्वयं साप्तु ॥ १८ ॥

राजा गन्धर्व्याः सोमदायाः क्षत्रियत्वात् काम्पित्यां काम्पितेन
 निर्दत्ताम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

देवपतिर्वथा इन्द्रसदृशो महीपाल इत्यर्थः ॥ २२ ॥

तदा तेन राज्ञा पाणौ स्पृष्टमात्रे ताः कन्या विकुञ्जाः कुञ्जत्वर-
 किनाः आसन्निति शेषः ब्राह्मणतपो युक्तत्वादेवं सामर्थ्यं राज्ञः एवं च
 बलि तत्कन्याशतं परमया लक्ष्म्या वभावित्यन्वयः ॥ २३ ॥

स दृष्ट्वा वायुना मुक्ताः कुशनाभो महीपतिः ।

बभूव परमप्रीतो हर्षं लेभे पुनःपुनः ॥ २४ ॥

कुतोदाहृत्य राजानं ब्रह्मदत्तं महीपतिम् ।

सदारं प्रेषयामास सोपाध्यायगणं तदा ॥ २५ ॥

सोमदापि सुतं दृष्ट्वा पुत्रस्य सदृशीं क्रियाम् ।

यथान्यायं च गन्धर्वीं क्षुभास्ताः प्रत्ननन्दत ॥ २६ ॥

स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वा च ताः कन्याः कुशनाभं प्रशस्य च ॥ २७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये वाल-

काण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

स राजा वायुना मुक्ता दृष्टेत्पुनः भग्न इति पाठस्तु चित्त्यः
चित्तु तत्पाठे पूर्व भग्न इति व्याचष्ट्यः ॥ २४ ॥

प्रेषयामास काव्यित्यं प्रतीति शेषः ॥ २५ ॥

सदृशीं क्रियां दारक्रियामित्यर्थः प्रति नन्दनप्रकारमाह अहं-
तद् प्रशस्य च गतेत्यर्थः आचार्यं मासाञ्चैव यद्देव अहंस्थापनादरः
'न्योऽयं राजा बभूव कन्या ईदृश्याः अहो मे भाग्यं यस्या मे ईदृश्याः
पुत्राः इत्येवं प्रति नन्दनं अनेन स्त्रीमाहात्म्यं तपो माहात्म्यं च
गितम् ॥ २६ ॥ २७ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकीये आदि-
काव्ये वाल्मीकि त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशः सर्गः

कृतोद्वाहे गते तस्मिन् ब्रह्मदत्ते च राघव ! ।
 अपुत्रः पुत्रलाभाय पोत्रीमिष्टिमकल्पयत् ॥ १ ॥
 इच्छां तु वर्तमानायां कुशनाभं महीपतिम् ।
 उवाच परमोदारः कुशो ब्रह्मसुतस्तदा ॥ २ ॥
 पुत्रस्ते सदृशः पुत्र ! भविष्यति सुधार्मिकः ।
 गाधिं प्राप्स्यसि तेन त्वं कीर्तिं लोके च शश्वतीम् ॥ ३ ॥
 एवमुक्त्वा कुशो राम ! कुशनाभं महीपतिम् ।
 जगामाकाशमाविश्य ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ ४ ॥
 कस्यचित्त्वथ कालस्य कुशनाभस्य धीमतः ।
 जज्ञे परमधर्मिष्ठो गाधिरित्येव नामतः ॥ ५ ॥
 स पिता मम काकुत्स्थ ! गाधिः परमधार्मिकः ।
 कुशवंश प्रसूतोऽस्मि कौशिको रघुनन्दन ! ॥ ६ ॥

ब्रह्मदत्ते चेति चतुर्थः कथा शतसप्तत्यार्यौ वा पुत्रलाभाय पुत्र-
 प्राप्ते ॥ १ ॥

कुशः कुशनाभ पिता ॥ २ ॥ कुशवाक्यमाह पुत्र इत्यादि वदन्त्य-
 त्वादयः कोऽसौ तदाह गाधिं गाधिनामानं प्राप्स्यसि तेन लोके शश्वतीं
 कीर्तिं प्राप्स्यसि ॥ ३ ॥

कुशो नामेति पाठे एतत्कुशदत्तं नाम प्रसिद्धमित्यर्थः आकाश-
 माविश्य आकाशरूपो भूत्वा अनेन तस्य उक्तत्वं सूचितं तेन स्ववंशस्य
 माहात्म्यप्रतिपद्यः सूचितः ॥ ४ ॥

कस्यचित्त्वथ कालस्य कस्यचित्कालस्य अगन्तरमित्यर्थः ॥ ५ ॥

अगन्तरमित्यस्य कुशवंश प्रसूतत्वादहं कौशिकः ॥ ६ ॥

पूर्वजा भगिनी चापि मम राघव ! सुव्रता ।
 नाम्ना सत्यवती नाम ऋषीके प्रतिपादिता ॥ ७ ॥
 सशरीरा गता स्वर्गं भर्तारमनुवर्तिनी ।
 कौशिकी परमोदारा प्रवृत्ता च महानदी ॥ ८ ॥
 दिव्या पुण्योदकां रम्या हिमवन्तमुपाश्रिता ।
 लोकस्य हितकार्यार्थं प्रवृत्ता भगिनी मम ॥ ९ ॥
 ततोऽहं हिमवत् पार्श्वे वसामि नियतः सुखम् ।
 भगिन्यां स्नेहसंयुक्ताः कौशिक्यां रघुनन्दन ॥ १० ॥
 सा तु सत्यवती पुण्या सत्ये धर्मे प्रतिष्ठिता ।
 पतिव्रता महाभागा कौशिकी सरिता वरा ॥ ११ ॥
 अहं हि नियमाद्राम ! हित्वा तां समुपागतः ।
 सिद्धान्तमनुप्राप्तः सिद्धोऽस्मि तव तेजसा ॥ १२ ॥

न केवलमहमेव गाधेः पुत्रः मम पूर्वजा ज्येष्ठा नाम्ना सत्यवतीति
 प्रसिद्धा ऋषीके प्रतिपादिता ऋषीकाय दत्ता इति नाम प्रसिद्धम् ॥ ७ ॥

सशरीरं स्वर्गं गतौ हेतुभर्तारमनुवर्तिनीति सङ्गमनं कृतवती-
 त्वर्थः अपिच अन्यर्था तस्याचरितं कौशिकी नाम्नी महानदी तद्रूपा
 प्रवृत्ता च जाता ॥ ८ ॥

हितकार्यार्थं हितकार्यामिति याठे हितं आसुश्लिष्यं शानः
 ऐहिकं तदुभयद्वयार्थम् ॥ ९ ॥

यतो भगिनी स्नेहसंयुक्ताः सतः हिमवत्पार्श्वे कौशिक्यां नियतः
 निवसं सुखं वसामीत्यर्थः ॥ १० ॥

इतः तस्यां वास इत्याह सात्विति सत्ये धर्मे प्रतिष्ठिता तत्पञ्च-
 षानादिना सत्यान्वितो न निवर्तत इति भावः ॥ ११ ॥

मन्वेव कश्चिद्विद्वान्मे स्वतितरत आह कश्चिद्वीति नियमात्

एषा राम ! ममोत्पत्तिः स्वस्य वंशस्य कीर्तिता ।
 देशस्य हि महाबाहो ! यस्मान्त्वं परिपृच्छसि ॥ १३ ॥
 गतोऽर्धरात्रः काकुत्स्थ ! कथाः कथयतो मम ।
 निद्रामभ्येहि भद्रन्ते माभृद्भिन्नोऽध्वनीहनः ॥ १४ ॥
 निष्यन्दास्तरवः सर्वे निखीना मृगपक्षिणः ।
 नैशेन तमसा व्याप्ता दिशश्च रघुनन्दन ! ॥ १५ ॥
 शनैर्विमुञ्च्यते सन्ध्या नभो नेत्रैरिवावृतम् ।
 नक्षत्रतारागहनं ज्योतिर्भिरवभासते ॥ १६ ॥
 उत्तिष्ठते च शीतांशुः शशी लोकतमोनुदः ।
 ह्लादयन् प्राणिनां लोके मनांसि प्रभया स्वया ॥ १७ ॥

नया पिण्डदानयत् सिद्धान्तैक साध्ययागजन्यसिद्धिं हेतोः आगमन-
 कार्यञ्च त्वदनुग्रहात् सिद्धमित्याह सिद्धान्तमसित्वादि ॥ १२ ॥

उपसंहरति एवेति मम नाशेः सकाशादुत्पत्तिः कीर्तिता स्वस्य वंशस्य
 उत्पत्तिः ब्रह्मपुत्रात् कुशात् कीर्तिता देशस्य शोणाङ्गुलीय गिरि ब्रह्म
 देशस्य पृच्छसि पर्यपृच्छः तत्त्वैस्तुतिमिति शेषः ॥ १३ ॥

अतः परं च प्रत्यक्षमित्याह गत इति विज्ञः गन्तव्या ध्वनि निद्रा-
 नावप्रयुक्त जाड्यमूलः ॥ १४ ॥

अर्धरात्रिचिह्नान्याह निष्यन्दा इति पक्षिचलनाभावादिति भावः
 तदाह निखीना इति ॥ १५ ॥

शनैर्विमुञ्च्यते अयुक्तोत्तर्यः वर्तमानसामीप्ये भूते लट् सन्ध्या-
 नन्देन तदुपासनयोग्य गौणकातराहित्येन सार्धस्यामरूपः नक्षत्र तारा
 गहनं नभः सहस्राक्षयत् नेत्रैरावृतमिव तत् ज्योतिर्भिः तद्भस्मभिः आव-
 भासते ॥ १६ ॥

उत्तिष्ठते उदोनृध्वं कर्मणि इति तङ् ॥ १७ ॥

नैयानि सर्वभूतानि प्रचरन्ति ततस्ततः ।

यच्च राक्षस सङ्घाश्च रौद्राश्च पिशिताशनाः ॥ १८ ॥

एवमुक्त्वा महातेजा विरराम महामुनिः ।

साधु साध्विति ते सर्वे मुनयो ह्यभ्यपूजयन् ॥ १९ ॥

कुशिकानामयं वंशी महान् धर्मपरः सदा ।

ब्रह्मोपमा महात्मानः कुशवंश्या नरोत्तमाः ॥ २० ॥

विशेषेण भवानेव विश्वामित्र ! महायशः ।

कीशिकी सरितां श्रेष्ठा कुलोद्योतकरी तव ॥ २१ ॥

मुदितैर्मुनिशार्दूलैः प्रशस्तः कुशिकाब्जजः ।

निद्रामुपागमच्छीमानस्तं गत इवांशुमान् ॥ २२ ॥

रामोऽपि सहभौमित्रः किञ्चिदागतविस्मयः ।

प्रशस्य मुनिशार्दूलं निद्रां समुपसेवते ॥ २३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बाल-

काण्डे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

नैयानि निशा प्रभवांश्च तान्येवाह यद्येत्यादि ॥ १८ ॥

अभ्यपूजयन् अस्तुवन् ॥ १९ ॥ स्तुतिप्रकारमाह कुशिकाना-
मित्यादि ब्रह्मोपमाः ब्रह्मर्षित्वेभ्यः ॥ २० ॥

हे महायशो विश्वामित्र ! भवानेव विशेषेण महात्मेति शेषः यस्त-
वसा ब्राह्मणत्वं प्राप्त इति भावः किञ्च यस्य तव भगिनी तव कुलस्य
द्योतकरी उद्धारकर्त्री सरितां श्रेष्ठा अनेन सक्तस्य जगदुद्धारकत्वं
लक्षितम् ॥ २१ ॥

प्रशस्तः स्तुतः अस्तं गत इवांशुमानिति पाठः ॥ २२ ॥

सेवते सेवतेच ॥ २३ ॥

इति श्रीरामभिरामे श्रीरामाये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदि-

काव्ये बालकाण्डे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

पञ्चविंशः सर्गः

उपास्य रात्रिशेषन्तु शोणाकूले महर्षिभिः ।
 निशायां सुप्रभातायां विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १ ॥
 सुप्रभाता निशा राम ! पूर्वा सन्ध्या प्रवर्त्तते ।
 सत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रन्ते गमनायाभिरोचय ॥ २ ॥
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य कृतं पूर्वाह्निकक्रियः ।
 गमनं रोचयामास वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ३ ॥
 अयं शोणः शुभजलोऽगाधः पुलिनमण्डितः ।
 कतरेण पथा ब्रह्मन् ! सन्तरिष्याम हे ! वयम् ॥ ४ ॥
 एवमुक्तस्तु रामेण विश्वामित्रोऽब्रवीदिदम् ।
 एष पन्थामयोद्दिष्टो येन यान्ति महर्षयः ॥ ५ ॥
 ते गत्वा दूरमध्वानं गतेऽर्धदिवसे तदा ।
 जाङ्गवीं सरितां श्रेष्ठा ददृशुर्मुनिसेविताम् ॥ ६ ॥
 तां दृष्ट्वा पुण्यसलिलां हंससारससेविताम् ।
 बभ्रुवुर्मुनयः सर्वे मुदिताः सहराघवाः ॥ ७ ॥
 तस्यास्तौरे तदा सर्वे चक्रुर्वासपरिग्रहम् ।
 ततः स्नात्वा यथान्यायं सन्तर्प्य पितृदेवताः ॥ ८ ॥

रात्रिशेषं उपास्य निद्रया व्यतिवाह्य ॥ १ ॥

गमनाय गमनं कर्तुम् ॥ २ ॥ १ ॥ अयं शोण इति शोणैव शोण इति व्यपदिष्टः कतरेण पथा सन्तरिष्यामहे इत्यन्वयः प्रश्न बीजमनाथ इति अतल्लक्ष्यं इत्यर्थः ॥ ४ ॥

उद्दिष्टः गन्तव्यत्वेन निश्चितः ॥ ५ ॥ ६ ॥ सारसः पक्षिविशेषः ॥ ७ ॥

वासपरिग्रहं बन्धार्जनादिना आवासस्थानं चक्रुरित्यर्थः ॥ ८ ॥

हुत्वा चैवाग्निं होत्राणि प्राश्न चामृतवहविः ।
 विविशुर्जाह्नवीतीरे शुभा मुदित मानसाः ॥ ८ ॥
 विश्वामित्रं महात्मानं परिवार्यं समन्ततः ।
 विष्टितास्तु यथान्यायं राघवौ च यथार्हतः ।
 सम्पृष्टमना रामो विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ १० ॥
 भगवच्छ्रोतुमिच्छामि गङ्गां त्रिपथगां नदीम् ।
 त्रैलोक्यं कथमाक्रम्य गता नदनदी पतिम् ॥ ११ ॥
 चोद्दिता रामवाक्येन विश्वामित्रो महामुनिः ।
 वृद्धिं जगत् च गङ्गाया वक्तुमेवोपचक्रमे ॥ १२ ॥
 शंखेन्द्रो हिमवान् राम ! धातुनामाकरो महान् ।
 तस्य कन्याद्वयं राम ! रूपेण प्रतमं भुवि ॥ १३ ॥
 या मेव दुहिता राम ! तयोर्माता सुमध्यमा ।
 नाम्ना मेना मनोज्ञा वै पत्नी हिमवतः प्रिया ॥ १४ ॥
 तस्यां गङ्गे यमभवत् ल्येष्टा हिमवतः सुता ।
 उमा नाम द्वितीयाभूत्कन्या तस्यैव राघव ! ॥ १५ ॥

चामृतवत् चामृतद्वयं पञ्चयज्ञाद्यवशिष्टमन्नं यद्वाऽऽमृतवत् तद्वदन्नं
 नङ्गाजस्रं हविषं प्रायुक्तं प्रागेष्टव्यं ॥ ८ ॥

विष्टिताः विषयेषु स्थिताः यथार्हतः यथावस्थानमर्हन्तस्तथा स्थिता-
 वित्त्वर्थः ॥ १० ॥

गङ्गां नदीं गङ्गाविषयकं त्रिद्विच्छ्रोतुमित्यर्थः नदीं विषयमाह
 त्रैलोक्यमित्यादि ॥ ११ ॥

वृद्धिं त्रैलोक्यव्याप्तिरूपम् ॥ १२ ॥

धातुना स्वर्णादीनाम् ॥ १३ ॥ वा मेव दुहिता मेना नाम वा
 तयोः कन्ययोर्भातित्वमवः ॥ १४ ॥

अथ ज्येष्ठां सुराः सर्वे देवकार्यं चिकीर्षया ।

शैलेन्द्रं वरयामासुर्गङ्गां त्रिपथगां नदीम् ॥ १६ ॥

ददौ धर्मेण हिमवांस्तनयां लोकपावनौम् ।

स्वच्छन्दपथगां गङ्गां त्रैलोक्यहितकाम्यया ॥ १७ ॥

प्रतिगृह्य त्रिलोकार्थं त्रिलोकहितकाङ्क्षिणः ।

गङ्गामादाय तेऽगच्छन् कृतार्थं नान्तरात्मना ॥ १८ ॥

तस्यां मेनायां या ज्येष्ठा हिमवतः सुता कुटिला नाम सा इयं
गङ्गाऽभवदित्यर्थः तस्यैव हिमवतः ॥ १५ ॥

देवकार्यञ्च वक्ष्यमाणं भववीर्यधारणं त्रिपथगां स्वर्गभूपातालमार्गगां
इदं वर्तमानापदेशेन वरणं चास्याः शिवभार्यात्वाय ॥ १६ ॥

धर्मेण कन्यादानधर्मेण स्वच्छन्दपथगमित्यपि वर्तमानापदेशेन
स्वेच्छामात्रेण प्रवहादि वायुमार्गगमनशीलाम् ॥ १७ ॥

त्रिलोकार्थं तारकतो भीम त्रिलोक रक्षक पुत्रोत्पत्त्यर्थं अग-
च्छन् ब्रह्मलोकं तत्र ब्रह्मशापवशाज्जलरूपता प्राप्तिरिति त्यादि वामन
पुराणोक्तं दिशा मध्ये जह्यं वामन पुराणवृत्तान्तस्य प्रायेणात्र प्रत्यभि-
ज्ञानात् एवं हि तत्राख्यायिका उमा ज्येष्ठा कुटिला नाम हिमवत-
कन्या देवैः शिववीर्यधारणाय हिमवतं प्रार्थिता तेन दत्तया तया सह
देवा ब्रह्मलोकं गत्वा ब्रह्मणे निवेदितवन्तः ब्रह्मणा चासमर्थेयं तज्जारणे
इत्युक्ताऽवश्यं धारयामीति कथितवाक्याऽवज्ञानेन ब्रह्मणा जलरूप-
भवेति शप्ता तत्रैव ब्रह्माण्डोर्ध्वं कटाक्षे जलरूपेण लग्नास्थिता तस्या-
नेवाग्निना शिववीर्यं क्षिप्तमिति विष्णुक्लिष्टा प्रसरता कटाक्षे भेदिते-
ष्करात् कुटिला विष्णुपादान्तात् पपाता कुक्षिता ततः तस्माद्विष्णुपदी
॥ १८ ॥ कटाक्षे लग्नेति ज्ञायते
पतनसमये च ब्रह्माण्डं बाह्यं जलेन सहैव पतितं तच्छब्दं ब्रह्मणा कम-
यच्छुद्धतं बाह्यं जलं च शिवानन्दवाष्पजातं नारायणात्मकमिति
कामिका संहितादौ अत्र ततोभगवता पदारोप्ये तेनैव कमयच्छुः

याचान्या शैलदुहिता कन्यासीद्रघुनन्दन । ।

उद्यं सुव्रतमास्थाय तपस्तेपे तपोधना ॥ १८ ॥

उद्येण तपसा युक्तां ददौ शैलवरः सुताम् ।

रुद्राया प्रतिरूपाय उमां लोकनमस्कृताम् ॥ २० ॥

एते ते शैलराजस्य सुते लोकनमस्कृते ।

गङ्गा च सरितां श्रेष्ठा उमा देवी च राघव ! ॥ २१ ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा त्रिपथगामिनी ।

खड्गता प्रथमं तात ! गतिं गतिमतां वर ! ॥ २२ ॥

सुरलोकं समारूढा विपापा जलवाहिनी ॥ २३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बाल-
काण्डे पञ्चविंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

अस्तेन तत्पादप्रक्षालनं कृत्वा तज्जलं कमण्डलावेव क्षिप्रं शङ्कर संहितो-
क्षरीत्या गौरी विवाहोत्तरं लीलया गौर्यां पाणिभ्यां शिवनयनाभ्या-
दने कृते शिवेन ललाट नेत्रं प्रकाशितं ततो भयाङ्गीरी पाणि स्वेदजलं
कुतं तदपि ब्रह्मणा कमण्डलौ स्थापितमित्यथलोकां गौरी विवाह-
संज्ञेन सूचितञ्च भगीरथप्रार्थनया च ब्रह्मरूपः सर्वपवित्रजलसमूहस्त-
स्मै दत्तः सर्वशुक्ल जलमुपक्रम्य पुराणेषु भगीरथसम्बन्धवशात् विस्त-
रवस्तुतस्त गङ्गा माहात्म्यं प्रकाशे दृष्टव्यः ॥ १८ ॥

कन्या अद्वैतपतिः स्वये शिववीर्यस्त्वलनादि वक्तुं चैतद्वर्णनं उद्यं
उद्यतं पर्णभोजनस्यापि त्याग सङ्कल्परूपं तपः शिवध्यानरूपम् ॥ १८ ॥ २० ॥

यथा त्रिपथगामिनी गङ्गा तथा प्रतिपाद्यामीति शेषः तदेव विदु-
र्वासीति स्वमित्यादि प्रथमं खड्गता व्याकाशमार्गकृता ॥ २२ ॥

पश्चात् सुरलोकं समारूढाऽभवत् जलवाहिनी तत्स्वभावा जाता
विपापा सकलपापहन्त्री ॥ २३ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकीये आदि-
काव्ये बालकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः ॥ ३५ ॥